

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

КЛОПОТЮК Христина Іванівна

Гендерна паритетність подружжя як інтегральна умова гармонійності шлюбу/Gender parity of the marriage as an integral condition of the marriage's harmony

спеціальність 231 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконала студентка групи СРМ-21
Клопотюк Х.І.

Науковий керівник:
д.психол.н., проф. А.В. Фурман

Магістерську роботу допущено
до захисту:

«_____» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2018

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота містить 133 сторінки, 8 таблиць, список використаних джерел із 81 найменування, додатки.

Мета роботи – дослідження є аналіз протиріч і основних тенденцій зміни гендерних взаємовідносин у сучасній сім'ї в умовах трансформації українського суспільства.

Об'єктом дослідження є молоде подружжя, яке перебуває у зареєстрованому шлюбі від одного до п'яти років, вік яких не перевищує 30 років, а **предмет** – процеси трансформації шлюбно - сімейних цінностей і гендерних ролей у сучасній сім'ї.

Одержані висновки та їх новизна: обґрунтована теоретико-методологічна концепція гендерного підходу; визначені та проаналізовані основні індикатори та показники гендерної трансформації сучасної сім'ї та шлюбу; теоретично й експериментально доведено, що гендерна паритетність у розподілі сімейних ролей та обов'язків позитивно впливає на стабільність та комфортність шлюбно-сімейних взаємовідносин.

Ключові слова: гендер, гендерна паритетність, сім'я, шлюб, подружні взаємовідносини.

RESUME

Thesis contains 133 pages, 8 tables, list of used sources with 81 names, applications.

The purpose of the work - research is an analysis of the contradictions and the main tendencies of changing gender relations in the modern family in the conditions of the transformation of Ukrainian society.

The object of the research is the young spouse, who is registered marriage from one to five years, whose age does not exceed 30 years, and the **subject** - processes of transformation of marriage - family values and gender roles in the modern family.

The obtained conclusions and their novelty: the theoretical and methodological concept of the gender approach is substantiated; identified and analyzed the main indicators and indicators of the gender transformation of modern family and marriage; theoretically and experimentally proved that gender parity in the distribution of family roles and responsibilities positively affects the stability and comfort of marriage-family relationships.

Key words: gender, gender parity, family, marriage, marital relationship.

АНОТАЦІЯ

Клопотюк Христина Іванівна. Гендерна паритетність подружжя як інтегральна умова гармонійності шлюбу. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 – «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2018.

У дипломній роботі обґрунтована теоретико-методологічна концепція гендерного підходу; визначені та проаналізовані основні індикатори та показники гендерної трансформації сучасної сім'ї та шлюбу; теоретично й експериментально доведено, що гендерна паритетність у розподілі сімейних ролей та обов'язків позитивно впливає на стабільність та комфортність шлюбно-сімейних взаємовідносин.

ANNOTATION

Khlopotyuk Christina. Gender parity of the marriage as an integral condition of the marriage's harmony. - The manuscript.

Study on obtaining an educational qualification level of a master's degree on specialty 231 - "Social work". - Ternopil National Economic University. Faculty of Law. - Ternopil, 2018.

In the thesis the theoretical and methodological concept of the gender approach is substantiated; identified and analyzed the main indicators and indicators of the gender transformation of modern family and marriage; theoretically and experimentally proved that gender parity in the distribution of family roles and responsibilities positively affects the stability and comfort of marriage-family relationships.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ

1.1. Еволюція сім'ї та шлюбу в історичному вимірі: концептуальні підходи.

1.2. Гендерний аналіз українських родинних традицій

Висновки до першого розділу

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ ТА ІНДИКАТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СІМ'Ї В УКРАЇНІ

2.1. Соціальний аналіз кореляцій типів та функцій сім'ї

2.2. Аналіз основних причин гендерно-рольових змін у сучасній сім'ї

2.3. Особливості сучасної української сім'ї: гендерний підхід

Висновки до другого розділу

РОЗДІЛ 3. ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ

3.1. Соціально - психологічні моделі допомоги сім'ям

3.2. Організація і зміст експериментального дослідження

3.3. Завдання, зміст, умови та результати реалізації програми тренінгових занять

Висновки до третього розділу

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ.....	18
1.1. Еволюція сім'ї та шлюбу в історичному вимірі: концептуальні підходи.	18
1.2. Гендерний аналіз українських родинних традицій.....	32
Висновки до першого розділу.....	44
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ ТА ІНДИКАТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СІМ'Ї В УКРАЇНІ.....	46
2.1. Соціальний аналіз кореляцій типів та функцій сім'ї.....	46
2.2. Аналіз основних причин гендерно-рольових змін у сучасній сім'ї	57
2.3. Особливості сучасної української сім'ї: гендерний підхід.....	68
Висновки до другого розділу.....	77
РОЗДІЛ 3. ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ.....	79
3.1. Соціально - психологічні моделі допомоги сім'ям.....	79
3.2. Організація і зміст експериментального дослідження.....	87
3.3. Завдання, зміст, умови та результати реалізації програми тренінгових занять.....	103
Висновки до третього розділу	107
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	110
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	113
ДОДАТКИ.....	120

ВСТУП

Актуальність теми. Сім'я відіграє велику роль у сучасному суспільстві. Вона є первинною клітиною соціальних груп, класів, які утворюють соціальну структуру будь-якої країни. Життя більшості людей так чи інакше пов'язане з сім'єю – своєрідним мікросвітом, де сплітаються складні економічні, політичні, психологічні, ідеологічні, фізіологічні та інші соціальні проблеми. Будучи залежним від економічного становища країни, від політики, рівня культури, сімейне життя своєю чергою, чинить вплив на стан національної економіки, політичні події тощо. Вивчення сім'ї, шлюбу має глибоке практичне значення, воно є важливою передумовою розуміння багатьох процесів, які відбуваються у суспільстві.

Соціальна перебудова сучасного українського суспільства пов'язана із суперечливими процесами у духовній сфері, невід'ємна від трансформаційних змін існуючих ціннісних систем та зачіпає усі сфери життєдіяльності соціуму. Особливим чином ці зміни впливають на стан шлюбних взаємовідносин і сім'ї, на взаємини між подружжям, батьками і дітьми, а відтак з новою силою окреслюють суперечливе становище статей у приватній та публічній сферах. У сучасну епоху нестабільності, зламу існуючих патріархальних стандартів і стереотипів, молодим людям надзвичайно важко переорієнтуватися на нову соціокультурну реальність. Переосмислення і розширення традиції соціологічного вивчення сімей, особливо молодих, надзвичайно актуальна сьогодні: у зв'язку із новим етапом розвитку соціально-психологічного напрямку дослідження, який вивчає сім'ю не лише на макро-, але і на макрорівні, гендерний підхід у зазначеному контексті стає необхідною складовою, оскільки дозволяє здійснити моніторинг ті зміни, що відбулися у взаєминах між чоловіком і жінкою у сучасній сім'ї.

На сьогодні сама специфіка перехідного стану українського суспільства передбачає звернення до гендерного зрізу досліджень. Отож,

сучасне знання у сфері соціально-психологічних досліджень сім'ї має все більше звертатися до статево-рольових аспектів сімейної поведінки людини, аналізувати становлення сімейно-рольової ідентичності і статево-рольової самосвідомості, вивчати механізми соціалізації і стереотипізації, а також досліджувати особливості сучасного гендерного сприйняття подружжям один одного. У зв'язку з цим слід відмітити міждисциплінарність гендерного підходу, а використання результатів досліджень, які були отримані у результаті його практичного застосування, можуть зіграти вирішальну позитивну роль у вирішенні як глобальних, так і локальних кризових явищ сучасної сім'ї, а також допомогти здолати розрізненість багатьох пошукувань, їхню однобічність у вивченні тих чи інших явищ.

Вивчення шлюбно-статевої проблематики, яка досліджує формування, розвиток і функціонування сім'ї у рамках галузевої соціології існує вже досить давно. Можна виділити два основних напрями у цій галузі: а) дослідження історії сім'ї; б) аналіз сучасної сім'ї. Перший напрям зосереджує увагу на походженні сім'ї, її розвитку в різних економічних, соціокультурних умовах. Другий ж вивчає взаємини у сім'ї, її взаємодію з іншими соціальними інститутами тощо.

Особливо детально згадана проблематика розроблялася цілою низкою російських вчених. Так, питаннями трансформації життєдіяльності сім'ї цікавилися А. І. Антонов, А. Г. Вишневський, Т. А. Гурко, В. В. Солодніков, її ціннісні орієнтації вивчали Н. Г. Аристова, М. Ю. Арутюнян, С. І. Голод, а функціональний аналіз сім'ї здійснений у роботах В. В. Бодрової, Н. В. Малярової, М. С. Мацкого, М. В. Петровича та інших. Перша ж спроба створення моделі гендерних взаємовідносин у сім'ї була зроблена у роботах І. Ю. Борисова, З. О. Янкової та продовжена у працях Т. О. Гурко, Н. М. Римашевської, І. М. Тартаковською, З. О. Янкової та інших.

Слід відмітити методологічну значимість у дослідженні сімейної проблематики поглядів П. Сорокіна на основні тенденції розвитку та зміни сімейних взаємовідносин у ХХ столітті, а у розумінні сутності гендерного підходу достатньо важливими є пошукування К. Хорні щодо соціальної поведінки чоловіків і жінок, ідеї Г. Зіммеля у питанні дослідження чоловічої і жіночої природи, висловлювання Н. Смелзера про соціальні основи диференціації гендерних ролей, концепції соціального конструювання гендера Дж. Бернарда, Дж. Батлера, І. Гарфінкеля, Т. Лукмана та ін.

Щодо вітчизняних доробок з визначеної проблематики то найбільш ґрунтовно та всебічно питання становлення, особливостей функціонування сімейних взаємовідносин у різні історичні періоди з позицій гендерного підходу були запропоновані у працях М. Гасюк, О. Завгородньої, Т. Говорун, В. Кравець, О. Кікінеджи, а Т. Надвинична та А. Фурман запропонували власний аналітичний погляд на сучасну сім'ю, як ресурс соціальної трансформації.

Метою дослідження є аналіз протиріч і основних тенденцій зміни гендерних взаємовідносин у сучасній сім'ї в умовах трансформації українського суспільства.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі **завдання**:

- 1) обґрунтувати теоретико-методологічні підходи до вивчення сімейно-шлюбної проблематики;
- 2) проаналізувати основні індикатори та показники гендерної трансформації сучасної сім'ї та шлюбу;
- 3) здійснити емпіричне дослідження розподілу сімейних ролей за гендерною ознакою у сучасній українській сім'ї та визначити як вони впливають на стабільність та комфортність шлюбно-сімейних взаємовідносин.

Об'єктом дослідження є молоде подружжя, яке перебуває у зареєстрованому шлюбі від одного до п'яти років, вік яких не перевищує

30 років, а **предмет** – процеси трансформації шлюбно - сімейних цінностей і гендерних ролей у сучасній сім'ї.

Методи дослідження. Для вирішення сформульованих у дослідженні завдань використовувались такі методи: теоретичні – теоретико-методологічний аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація наукової літератури, пов'язаної із вивченням гендерних взаємовідносин і особливостей життєдіяльності сучасної сім'ї; емпіричні – тест-опитувальник «Задоволеність шлюбом» В.Століна, Т.Романова і Г.Бутенка, опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї» Ю.Е.Альшиної, Л.Я.Гозмана, Е.М.Дубовської, опитувальник «Рольові очікування й домагання у шлюбі» (О.Волкова, Г.Трапезникова).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

1. Обґрунтована теоретико-методологічна концепція гендерного підходу.
2. Визначені та проаналізовані основні індикатори та показники гендерної трансформації сучасної сім'ї та шлюбу.
3. Теоретично й експериментально доведено, що гендерна паритетність у розподілі сімейних ролей та обов'язків позитивно впливає на стабільність та комфортність шлюбно-сімейних взаємовідносин.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть застосовуватися у діяльності соціальних педагогів, практичних психологів, соціальних працівників як на етапі вивчення становлення та функціонування молодих сімей в сучасних умовах, так і на етапі формулювання висновків та рекомендацій щодо оптимізації та гармонізації сімейних взаємовідносин між чоловіком і жінкою на усіх етапах розвитку сім'ї.

Впровадження результатів дослідження. Дослідження здійснювалося із благополучними і неблагополучними сім'ями, робота з якими проводилася у гендерному клубі «Гармонія», що діє на базі Тернопільського міськрайонного центру зайнятості. Відповідно до мети

роботи дослідницьку вибірку склали 20 осіб (10 молодих пар) віком від 19 до 30 років.

Структура і об'єм роботи. Дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку літератури, що нараховує 81 найменування, додатків. Робота ілюстрована таблицями.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ

1.1. Еволюція сім'ї та шлюбу в історичному вимірі: концептуальні підходи

Сім'я є суспільною формою продовження людського роду. Її розвиток вирішальною мірою зумовлюється способом виробництва матеріальних благ, економічним ладом суспільства. Сімейний устрій кожної соціально-економічної формації визначається властивими йому специфічними особливостями. Окрім того, сім'я – найбільш давній соціальний інститут, що виник ще в надрах первісного суспільства, значно раніше класів, націй, держави, який за час свого існування зазнав багато змін у його формах та змісті, типах і функціях.

Сьогодні існує багато вітчизняних і закордонних монографій, присвячених проблемам сім'ї і шлюбу (Е.Г. Ейдемільер, В.В. Юстицький, Б.Н. Кочубей, В. Сатир, Д. Скиннер, Г. Навайтис і ін). У більшості досліджень знайшли відображення мотиви вступу в шлюб, функції родини, причини сімейних конфліктів і розлучень, методи сімейної терапії. Та все ж коло соціально-психологічних робіт, у яких предметом вивчення була б еволюція родини, її структура, специфіка гендерних відносин у ній ще достатньо обмежений.

Причина, вочевидь, полягає в тому, що ґрунтовні наукові дослідження сімейних відносин і процесу виховання дітей у родині почалися лише в ХХ столітті. При цьому кількісна і якісна еволюція родини вивчалася, з одного боку, на основі даних етнографії, зведень про життя народів і племен, що збереглися на первісному рівні розвитку, а з іншого боку – за допомогою аналізу стародавніх письмових джерел – від російського «Домострою» до ісландських саг. У цей же час були зроблені цікаві спроби простежити

розвиток типів, моделей родини на основі порівняння світової релігії (В.М. Дружинін) [27], біблійних текстів (Д. Ларю) [28].

Усвідомлення статевих розбіжностей має давню історію. Класифікуючи ідеї античності, які торкаються розуміння статевих відмінностей, слід вказати на наступні світоглядні позиції мислителів:

- Мислителі, які визначали первинність чоловічої статі, ототожнювали чоловіка з людиною, тоді як жінку визначали як тілесний додаток до нього. Дані погляди служили обґрунтуванням патріархального домінування чоловіків в абсолютно всіх сферах суспільного життя. Це позиція Аристотеля, а згодом Августина Блаженного, у Новий час представником такого підходу можна вважати З. Фрейда.

- Мислителі, які визнавали наявність відмінностей, але не вважали їх перешкодою на шляху ствердження рівності статей. Відмінності були визнані на біологічному рівні, а принципи рівності утверджувалися на соціальному. Цей підхід був закладений відомим давньогрецьким філософом Платоном.

У грецькій філософії міцно закріпилася асоціація чоловічого з раціональним, а жіночого з емоційним. Саме **Платон** запропонував концепцію душі і тіла, раціональності і емоційності, яка й стала домінуючою в західній філософії. Але необхідно зазначити, що у своїх соціально–політичних роботах Платон і Піфагор виступали як егалітаристи по відношенню до жінок, за це дослідників і вважають першими в історії феміністами. В товариство, яке започаткував Піфагор, чоловіків і жінок приймали нарівні; власність була спільною і спосіб життя також у всіх однаковий.

Відповідно до платонівського проекту державної системи обов'язкової освіти, піддається критиці відсторонення афінянок від можливості отримати освіту: “Жінкам необхідно надавати повну рівноправність з чоловіками в усьому: те виховання, що робить із чоловіка доброго опікуна, зробіть і добру опікунку з жінки; бо первісна природа в них однакова”.

Видатний римський оратор, філософ і державний діяч Цицерон, розмірковуючи про те, яким має бути найкращий державний лад, вважав, що

Платон зробив помилки передусім у тому, що “навіть зберіг за жінками доступ до курію, дозволив їм воєнну службу, магістратури й імперії”. Цицерон виголошує: “Яким нещасливим буде місто, що в ньому жінки привласняють собі обов’язки чоловіків”.

Абсолютно протилежними були погляди **Аристотеля** стосовно участі жінок у публічній сфері та в державотворчому процесі. Він ототожнює пізнання і раціональність з активним чоловічим началом, а хаотичну матерію як нижчу субстанцію – із пасивним жіночим. Аристотель вважав жінок нижчими істотами, “це імпотентні чоловіки, тому що в них відсутній принцип “душі”, яку філософ визначає як раціональність”. “Самиця є самицею внаслідок того, що їй бракує певних властивостей, – казав Аристотель. – Ми повинні розглядати якості жінки як такі, що позначені клеймом природної недосконалості”.

В одному з розділів “Політики”, міркуючи про владні відносини та форми управління в родинному колі, Аристотель визначає, яке становище займає батько в родині, яке місце раба, дружини та дитини (чоловічої статі). Управляти не вільними особами, зазначає Аристотель, це зовсім не те, що керувати вільними людьми; керувати дружиною – це означає здійснювати “політичну владу”, з якої випливають відносини постійної нерівності; управління дітьми, навпаки, можна назвати “царськими”, оскільки воно ґрунтується “на прив’язаності та перевазі у віці”.

Таким чином, Аристотель заперечує платонівську теорію соціальної справедливості, визначає патріархальну сім’ю як необхідний елемент розвитку грецького міста–держави, а жінку виключає з публічної, громадянської та владної сфер.

В часи античності, *біологічно закладені особливості жінок визначалися як моделі соціокультурного існування*, які з них випливали. Вони оцінювалися як такі, які не лише обмежують можливості жінок у самореалізації в публічній сфері, а навіть не дають можливості розвивати риси, які необхідні для політичної та суспільної діяльності. Такий розгляд жіночої ролі був наслідком суспільного розподілу на приватний та публічний простір, що визначав

розуміння сфер домогосподарства (oikos, або дім, сфера відтворення) і політики (polis, місто-держава, що організує виробництво) як споконвічно не співпадаючих.

Лише публічна сфера передбачала реалізацію прав та свобод, які надавалися лише чоловікам як учасниками “політичних” процесів, тоді як домогосподарство було виключене зі сфери участі у прийнятті рішень. Підпорядкування жінок простежувалося не лише у публічній сфері, а й у приватній. Остання розглядалась як другорядна, менш важлива, така, що не потребує кваліфікації, спеціальних навичок і здібностей. Розмежування “жіночого” й “публічного”, пояснювалося “природною” неможливістю жінок подолати своє біологічне призначення.

Таким чином, жінки не лише асоціювалися з приватною та другорядною сферою, а й активно виштовхувалися з публічної арени, члени якої негативно сприймали намагання жіноцтва досягти певного статусу. Винятками були лише випадки, коли жінка була коронованою або титулованою особою.

Відповідно до положень римського права, жінки не могли зрівнятися з чоловіками у правовому становищі. В цей період вони знаходилися під постійною опікою свого чоловіка чи батька та істотно обмежувалися у право- і дієздатності. В період правління Юстиніана, були значно послаблені обмеження у право- і дієздатності жінки. Однак з його схвалення в Дигестах було записано: “За багатьма постановами нашого права жінки знаходяться в гіршому становищі, ніж чоловіки”.

В період рабовласницької держави жінка ніколи не займала рівного з чоловіком становища. Вона весь час знаходилась в залежності від батька, чоловіка, брата, опікуна та інших чоловіків. Мова йде не про традиційну моральну чи фактичну залежність, а про правову нерівність. Римляни цього факту і не приховували.

В шлюбі, жінка могла зазнавати від чоловіка будь-яких покарань, а він міг витребувати її (як річ) назад, коли вона без дозволу залишала його дім або навіть продати в рабство. Так як і раби, діти та дружина були зовсім позбавлені

правоздатності. Все майно, яке належало дружині до шлюбу або яке вона набувала за час шлюбу (наприклад, одержувала спадщину), автоматично переходило у власність чоловіка. Дружина не могла бути власницею майна та не могла бути суб'єктом цивільних правовідносин. Її повна безправність певним чином пом'якшувалася лише в одному випадку – вона могла бути спадкоємицею після смерті чоловіка нарівні з дітьми та отримувати почесні, що виявлялися йому протягом життя.

В римському праві, яке стосувалось шлюбних відносин, також були свої особливості, щодо ролі та статусу жінок. Римський законний шлюб поділявся на два види – це шлюб з чоловічою владою (*cum manu*) і шлюб без чоловічої влади (*sine manu*).

Відповідно до першого виду, жінка повністю залежала від чоловіка або домовласника, якщо сам чоловік знаходився під владою батька. Вона мала статус дочки батьків свого чоловіка та повністю позбавлялась зв'язків зі своїми батьками, братами, сестрами та іншими родичами. В цьому шлюбі влада чоловіка була практично необмеженою. Але пізніше допускалась можливість укладення шлюбу, відповідно до якого дружина не підпадала під абсолютну владу чоловіка, а мала право проігнорувати його владу, тікаючи з дому на три доби в кінці кожного року, прожитого в шлюбі. Саме так вона зберігала незалежність.

Через певний час влада чоловіка послаблюється, це пов'язано з розвитком індивідуалізації приватної власності. В шлюбі дружина набуває певних прав на сімейне майно та деяку особисту незалежність від чоловіка. В результаті цього на зміну шлюбу *cum manu* приходить новий – без чоловічої влади (*sine manu*), який вже

Християнська церква доби середньовіччя виступала окремою інституцією, абсолютно не залежної від держави та наділеної правом активно впливати на духовні запити людини. Відповідно до християнської релігії, всі люди були рівними перед Богом та незалежно від статі визнавалися рівноправними членами суспільства.

Святий Павло відкидає соціальні, етичні, та статеві відмінності між людьми : „Нема юдея, ні грека, нема раба, а ні вільного, нема чоловічої статі, а ні жіночої, – бо всі ви один у Христі Ісусі”.

У період необмеженої влади церкви з’являються роботи, в яких біблійні ідеї та ідеї грецької філософії поєднуються таким чином, що дуалізм маскулінного і фемінного посилюється: жінка символізує світ як такий і є абсолютною протилежністю трансцендентній сфері Розуму.

Для **Філона Александрійського** моральний прогрес означає духовне покорення руйнуючого впливу почуттів і тілесних пристрастей. А якщо останнє асоціюється з жінкою і “жіночим”, то на основі цієї алегорії виникає боротьба, необхідність подолання жіночого. Добродісне життя, в якому Розум має перевагу над нижчими аспектами людського життя, відбувається як становлення маскулінного через пригнічення фемінного. Як зазначав Філон: “Прогрес – це не що інше, як просування від жіночого до чоловічого, тому що жіноча стать, фемінне, є матеріальним, пасивним, тілесним і почуттєвим, у той час як чоловіче – є активним, раціональним і більш схожим з духовністю і думкою. Чоловіче – є більш доміантним, ніж жіноче, воно ближче до причинної діяльності; жіноче – це неповне, підкорене, пасивне; раціональне, розумне, духовне – чоловіче, ірраціональне – жіноче”.

Ф.Аквінський, представник середньовічної християнської філософії, продовжує традиції Св. Августина і Ф.Олександрійського, він зазначає на протистоянні між формою і матерією, душею і тілом, раціональністю і емоційністю, маскуліністю та фемінністю. У свою чергу, Ф.Аквінський визначає, що жінка – “це невдало зліплений чоловік”, “випадкова істота”.

В історії період середньовіччя ознаменований своєю жорстокістю стосовно жінок. Робота під назвою: “Молот відьом” (1487 р.), авторами якої були монахи **Я.Шпренгер** та **Г.Інститорис**, представила розгорнуту систему доказів справедливості морального пригнічення та фізичного знищення жінок на основі їх природної “гріховності”. Шпренгер і Інститорис запевняли, що жінки маловірні, тобто їх віра в Бога не абсолютна, доказом цього є сама етимологія

слова *femina*, яке нібито походить від *Fe* (*Fides* – віра по-латині) та *minus* (менше), а це означає, що вони частіше підпадають під дію диявола і є носіями і причиною зла на землі. Тому так зване “полювання на відьом” пізнього середньовіччя коштувало життя кращій частини людства, причому співвідношення вбитих жінок і чоловіків того періоду оцінюється дослідниками як 100:1.

Отже, в часи античної філософії були закладені основи диференціації раціонального і природного, маскулінного і фемінного як базових культурних символів, а у філософії середньовіччя ці ідеї знайшли свою підтримку.

Сформована в XVII ст. філософія Нового часу була іншою, відмінною від античної та середньовічної. Тогочасна концепція пізнання мала безпосередній вплив на статус жінки в суспільстві. В загальному вигляді ця різниця полягала в наступному: якщо в античній філософії завдання Розуму визначалось як роздуми про світ, то для **Ф.Бекона**, англійського філософа XVII ст., основоположника науки Нового часу, Розум – це інструмент виміру, дослідження, вивчення і контролю над природою, яка ніби організована відповідно до законів механіки. Ф.Бекон аналізує природу не за аналогією з організмом, а за аналогією з машиною, що утверджує принцип домінування над природою, підкорення і володіння нею. Так, античне розуміння знання як блага замінюється у філософії Ф.Бекона на твердження про те, що “знання – це сила”, яке він конкретизував у своєму “Новому Органоні”. Саме у період Нового часу набуває розвитку уявлення про полярну опозицію, різку протилежність раціонального і природного, духовного і тілесного.

Якщо у античних і середньовічних релігійних філософів природа визначалась хоча і як нижча сфера у порівнянні з Розумом і Духом, але все ж була чимось цілком живим, повним ірраціональних сил, то у Ф.Бекона природа – це щось механічне, мертве і бездушне. Сьогодні є зрозумілим, що домінування над природою призводить до екологічних проблем і може обернутися небезпекою загибелі самого людства, а сама *ідея домінування над природою, її*

підкорення призводить до культу сили, породжує ідеологію домінування чоловіка в суспільстві, подальшого приниження жінок та відсторонення їх від влади.

Розвиток ідей про необхідність звільнення Знань і Розуму від будь-яких асоціацій із поняттям Матері–Землі, чоловіка та його розуму від Природи, продовжує **Р.Декарт**. Картезіанство затверджує нову маскулінну теорію пізнання, в якій відчуження від природи стає позитивною епістемологічною цінністю. Сформовано новий світ, в якому все геніальне та креативне відноситься до Бога, до маскулінного раціонального Духу, а не жіночої плоті світу.

Девіз Бекона, що знання – це сила, який в повній мірі підтримував Декарт та інші філософи тієї епохи, був притаманний і **Т.Гоббсу**, який зазначив на початку твору “Про тіло”, що своїми значними успіхами людство зобов’язане техніці. Але важливо відзначити, що погляди Гоббса на питання причетності жінок до владних структур в деякій мірі відрізнялися від загальноприйнятих стосовно чоловічого домінування у суспільстві. У третій частині “Про громадянина”, трилогії “Основ філософії”, він розглядає проблеми статевої нерівності, прав і влади батьків, моралі патріархального царства: “природна нерівність сил чоловіка та жінки не настільки велика, щоб чоловік міг отримати владу над жінкою, не вдаючись до війни, крім того, відомо про звичай, коли амазонки, які вели війни проти своїх ворогів, самі вирішували, що їм робити зі своїм потомством, та й нині в багатьох місцях жінки мають верховну владу”.

Французька революція 1789 р., метою якої була реалізація ліберальних ідей, надала жінкам навіть меншу кількість прав та свобод, аніж в них було до її початку. Розподіл суспільства на “правителів” і “підлеглих” набував очевидного соціогендерного забарвлення. Жінок “замикали” в сім’ї, обмежуючи лише господарським життям та надаючи їм підпорядковану роль.

Навіть для просвітителя і демократа **Ж.Ж.Руссо**, в розумінні якого природа є дійсною цінністю, жінка, що подібна природі, все ж є нижчою істотою в порівнянні з чоловіком. На думку Руссо, лише чоловік, який не має достатньо тісного зв’язку з природою, за допомогою розуму здійснює інтелектуальний

шлях підсилення в собі справжньої людської природи, що і робить його дійсно моральною істотою. При цьому він вважав, що пристрасті, які ототожнюються з жінками, – це серйозна загроза громадянському суспільству. Навіть добродійність, яка пов'язана з жіночими материнськими почуттями, може нести загрозу правильному функціонуванню держави.

В німецькій філософії формується подібна тенденція. Її представниками є Ф.Ніцше, І.Кант, Г.В.Ф.Гегель, А.Шопенгауер та інші.

І.Кант був одним з тих, хто підтримував ідею про низькі ментальні здібності жінок. Відсутність абстрактного мислення сприяє розвитку в жінках чуттєвості, смаку, почуття прекрасного, практичності. У сімейному житті, що є важливим елементом функціонування суспільства, чоловік урівноважує жіночі недоліки і таким чином створюється гармонійна пара, в якій чоловіче і жіноче начало виконують взаємодоповнюючу роль. Тут, як і у західній інтелектуальній традиції, фемінне сприймається через статус нижчого, неповноцінного, другорядного відносно до маскулінного.

Так, як і І.Кант, **Г.Гегель** виводив жінок і пов'язані з ними форми буття й свідомості за сфери громадянського суспільства і моралі. Розглядаючи сім'ю у “Феноменології духу”, він визначив її як нижчу стадію громадянського суспільства, так як відносини у ній формуються між родичами по крові, а не між громадянами. За Гегелем, це - “нижчий світ”, і саме тому, що жінки не визнавалися громадянами, це – світ жінок. Як у Гегеля, так і у Руссо, підхід до розуміння фемінності має подвійний зміст. З одного боку, це – раціоналізація вилучення жінок і жіночого з соціокультурної сфери. Основою їх розвитку – є почуття, а не розуміння універсальності, тому фемінне, відповідно до Гегеля, є загрозою громадянському суспільству. З іншого боку, існування та функціонування нижчого жіночого світу – це важлива складова частина громадянського суспільства, так як цей світ дозволяє чоловікам розвиватися як самосвідомим етичним істотам. В результаті цієї подвійності формується ідея про пригнічення фемінного і відсторонення його в приватну (нижчу) сферу.

Ф.Ніцше розробив свою концепцію з цієї проблеми. Вона складається з двох аспектів. Перший – це концепція влади, другий – зневага до жінки та відсторонення її від влади. Ніцше “аж ніяк не схиляється перед державою. Він затятий індивідуаліст і вірить у героя, у могутніх людей. Він прагне, щоб «господарями землі стала міжнародна каста правителів, нова, широка аристократія, заснована на найсуворішій самодисципліні, за цієї влади воля філософів, наділених силою, і митців тиранів утвердиться на тисячі років”. Філософія Ніцше певною мірою трансформована в опозицію “сильні чоловіки – слабкі жінки”.

В етиці Ніцше простежується зневага до жінки: “Все, що розбещує, пом’якшує і ставить попереду “народ” або “жінку”, діє на користь загального виборчого права – тобто панування “нижчих” людей. У книзі “Так казав Заратустра” Ніцше стверджує, що жінки нездатні до дружби – «вони й досі ще кішки й птахи, або ж у кращому разі корови». “Чоловіка слід виховувати для війни, а жінку – для відпочинку воїна; все інше – глупство”. Якщо звернути увагу на цей один з досить жорстоких афоризмів про жінку, то цей відпочинок воїна має бути вельми незвичайним: “Ти йдеш до жінки? Не забудь канчука!”.

З початку XVIII століття західна думка створює нові підходи до оцінки самого принципу статевої диференціації. З’являються нові ідеї про те, що культурним ідеалом є об’єднання двох онтологічних принципів маскулінного і фемінного, а *соціальною нормою – рівність жінок і чоловіків у суспільстві*. Поява даного підходу пов’язана з розповсюдженням просвітницьких і соціалістичних ідей, розвитком ліберальної філософії і теорії громадянських прав, і звичайно з хвилею буржуазно–демократичних революцій в Європі.

Філософський доробок марксизму з цієї проблеми є досить суперечливим. З одного боку, **К.Маркс** фактично відійшов від західної філософської традиції, що розглядає матерію як пасивну субстанцію – за Марксом, матерія активна, а отже “буття визначає свідомість”. Так як матеріальне в західній інтелектуальній традиції завжди ототожнюється з фемінним, можна було б припустити, що Маркс визначає пріоритетним фемінне в культурі. Хоча, дане твердження було б

в певній мірі перебільшеним, тому що Маркса – революціонера більше цікавив не культурно–символічний, а соціальний аспект гендерної диференціації суспільства. Маркс у соціальній філософії дотримувався позицій утопічного соціалізму та підтримував ідею емансипації жінок. А дискримінація жінок в класичному марксизмі розглядається як окремий вияв класової стратифікації.

Ф.Енгельс докладно досліджує історію і соціально–економічні основи дискримінації жінок з позицій класового аналізу. Жіноча дискримінація розглядається як різновид пригнічення особи в антагоністичному класовому суспільстві, а способом її подолання може бути лише революція і побудова соціалізму. Енгельс проголошує, що внаслідок економічної залежності жінок від чоловіків відбулася “всесвітня історична поразка жіночої статі”. В ранній роботі Маркса і Енгельса “Німецька ідеологія” йдеться про “нерівний розподіл праці та привласнення його продуктів; про власність, витоки і первинна форма якої з’являється в сім’ї, де жінка і діти – кріпаки чоловіка. Кріпацтво в сім’ї – щоправда, ще дуже примітивне і приховане – це перша власність, що являє собою “розпорядження чужою робочою силою”.

Маркс і Енгельс торкаються питань гендерної стратифікації суспільства. Вони доводять, що співвідношення влади і власності мають не лише класовий, але й гендерний характер. Побудова патріархальної сім’ї, в якій жінки та діти стали власністю чоловіків, була тільки початком формування патріархальних соціальних структур. Якщо кріпацтво як засіб організації суспільного виробництва з часом відпав, то закріпачення жінок в середині сім’ї існувало протягом століть: навіть найбільш бідний чоловік так чи інакше привласнював у сім’ї і через сім’ю велику частину праці, часу, сил жінок. Таким чином, співвідношення влади та власності мають, не лише “вертикальний” (за Марксом класовий), а й “горизонтальний”, або гендерний характер.

Інститут сім’ї існує не тому, що виконує життєво важливі для суспільства функції, а тому, що створення сім’ї та народження, виховання і утримання дітей відповідають певним особистим мотивам багатьох людей

[24]. Слід зазначити, що категорія сім'ї є однією з надзвичайно складних для визначення, тому що є предметом вивчення не лише соціальної філософії, а й соціології, історії, етнографії, економіки, статистики, демографії та інших наук. Ця обставина, насамперед, спричиняє існування великої кількості трактувань самого поняття «сім'я». Так, ще на початку 60 рр. ХХ ст., американський дослідник У. Гуд звернув увагу на те, що, незважаючи на численність досліджень з проблем сім'ї, лише в небагатьох з них є спроби теоретичного осмислення [25]. Зазначимо, що в основі будь-якого існуючого погляду щодо вивчення сім'ї лежить поділ її на соціальний інститут та малу соціальну групу.

Поняття *соціального інституту* відображає значення сім'ї у взаємодії з іншими соціальними інститутами та соціальними процесами. Характерним для цього підходу є такі характеристики сім'ї як: стабільність, споконвічність, можливість зберігати та передавати від покоління до покоління норми і цінності, які панують в суспільстві. Дослідження сім'ї як соціальної інституції передбачає аналіз суспільної свідомості у сфері сімейних відносин, сімейної поведінки за різних соціально-економічних і культурних умов, впливу суспільних потреб на спосіб життя сімей; соціального механізму зміцнення сімейних норм і цінностей; ефективності реалізації основних сімейних функцій в різних політичних, соціальних, економічних та культурних умовах; співвідношення сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сімейної групи тощо.

Розглядаючи *сім'ю як малу соціальну групу* доцільно аналізувати цілі та завдання сімейної групи, її склад і структуру, групову згуртованість і групову діяльність, характер групової взаємодії, структуру влади та комунікації в сім'ї тощо. Значущим є також дослідження особливостей зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури соціуму. Нарешті, доцільно знати особливості групової регуляції поведінки індивідів в сім'ї, групового контролю та групових санкцій [20, с. 42].

Важливими характеристиками сімейної групи є також цінності, норми та зразки поведінки, задоволеність особистості і перебуванням у сім'ї, функціональні вимоги останньої тощо. Сім'я поєднує в собі ознаки багатьох інших малих груп, і, перш за все, ознаки емоційно-психологічної та "інструментальної" групи, члени котрої виконують цілий комплекс різноманітних видів діяльності побутового характеру. У той самий час сім'я відрізняється від інших груп різноманітністю, глибиною і тривалістю зв'язків, що об'єднують її членів. Саме ці особливості сім'ї роблять її незамінною у процесі виховання підростаючого покоління, адже вони (особливості) забезпечують тривалий, глибоко емоційний і різнобічний вплив на формування особистості дитини.

Дослідження міжособової взаємодії вимагає врахування того факту, що групова поведінка залежить від соціальних, економічних соціокультурних умов життєдіяльності сім'ї. Як особлива соціальна інституція (елемент соціальної структури), сім'я тісно пов'язана з економікою. У кінцевому рахунку особливості сім'ї, її історичні типи визначаються пануючими економічними відносинами. Сім'я не обмежується лише родинними взаєминами. Вона передбачає також спільне проживання родичів, наявність спільних елементів побуту, сімейного домашнього господарства, розподілу праці. В окремих сім'ях спільне проживання пов'язане зі спільним виробництвом. Тобто сім'я може виступати і як економічна категорія. Впливають на сім'ю також й інші соціальні інституції: політики, права, культури, освіти, моралі, релігії тощо [20, с. 44].

Таким чином, в якості соціального інституту сім'я вивчається на макрорівні, і в цьому відношенні аналізуються в першу чергу її соціальні функції та розглядаються такі фундаментальні проблеми:

- яким чином трансформація суспільства впливає на характер сімейно-шлюбних відносин та спосіб життя сім'ї;
- яким чином змінюються сімейні норми та цінності;

- як відбувається регулювання сімейної поведінки та стосунків у сім'ї;
- як норми та цінності позначаються на виконанні соціальних ролей в галузі сімейно - шлюбних відносин [28].

Таким чином, можна зробити висновки, що спектр поглядів зарубіжних та вітчизняних науковців на генезис, стан та перспективи інституту сім'ї дуже широкий. Це зумовлено перманентною актуальністю проблем сім'ї. Слід відмітити, що існування сім'ї в якості соціального інституту зумовлює наявність великої кількості дефініцій щодо визначення сім'ї. Важливий внесок зробили представники еволюційного підходу, які здійснили ґрунтовний аналіз історичних форм шлюбу та сім'ї. Відмінність функціонального підходу до вивчення сім'ї полягає в тому, що він зосереджує увагу на соціокультурних функціях сім'ї, а також здійснює аналіз історичного переходу сімейних функцій до інших соціальних інститутів. Протилежні погляди на виконання сучасною сім'єю своїх функцій зумовило появу двох відмінних підходів кризи сім'ї як соціального інституту, яка викликана індустріально-ринковою цивілізацією і є глобальною проблемою, а також теорії модернізації суспільства, прибічники якої вважають появу нових тенденцій, в тому числі і негативних, частиною загального процесу модернізації суспільства.

1.2. Гендерний аналіз українських родинних традицій

Увесь життєвий цикл людини, тобто інтервал між народженням і смертю, проходить у тісному зв'язку з родиною на різних стадіях її існування: спочатку, це батьківська родина, пізніше – власна. Сім'я – основне джерело формування особистості. Водночас остання самодостатньо у єдності з іншими членами, формує характерні риси родинного середовища. Вона є першим інститутом соціалізації, де відбувається первинне засвоєння всіх чи майже усіх соціальних ролей, здійснюється їх початкова апробація [там само].

Шлюбно-сімейні відносини та родинні традиції – досить складна і своєрідна сфера життя, суспільний інтерес до неї завжди був стійким і масовим. Пояснюється це тією великою роллю, яку сім'я відіграє в соціальному житті, в особистому щасті кожної людини. Дослідження свідчать про те, що проблеми шлюбу і сім'ї та збереження родинних традицій зараз є першочерговими в оздоровленні суспільства. Їх можна вирішити лише на підставі економічного і духовного оздоровлення країни.

З давен давен жінці традиційно відводилися заняття, редуковані до біологічного начала, тобто пов'язані з народженням і вихованням дітей та обслуговуванням чоловіка: забезпечення його первинних (фізіологічних потреб) – від сексуальних до побутових - харчування, догляду тощо.

Разом із тим українська історія свідчить, що українська ментальність відзначається толерантністю і повагою щодо соціальної (у тому числі політичної) активності жінки.

Достатньо згадати постаті таких жінок, як княгиня Ольга, Анна – королева Франції, Роксолана. Вони залишили по собі пам'ять саме як політичні діячки, жінки, які займалися - і успішно - політикою, а не були просто дружинами князя чи короля чи султана. Княгиня Ольга сприяла прилученню Київської Русі до християнської релігії. Анна Ярославна фактично управляла Францією, поки її син був малолітнім. Онука Ярослава Мудрого – Анна

Всеволодівна в 1089 році самостійно правила посольство у Візантії (крім цього, заснувавши у Києві Андріївський монастир, Анна відкрила при ньому першу відому в історії Русі школу для дівчат).

До речі, останнє не є поодиноким випадком: у XII-XIII ст. нерідко виникали монастирські школи, засновницями яких були жінки княжих родів. Вважається, що масштаби державної соціальної активності давньоруських жінок взагалі були значними. Звичайною справою для руських княгинь було вести переговори з іноземними послами. Імена давньоруських жінок зустрічаються в джерелах і у зв'язку з боротьбою за зміцнення та єдність їх власних земель як на Русі, так і за кордоном.

Важливим чинником формування відносно гендерно толерантної культури було законодавство Київської Русі. Так ст. 106 „Руської Правди” засвідчує спадкові права жінки: їй надано право, на відміну від чоловіка, вибирати, кому з дітей передати материнський спадок. Спадщина матери (материзна) могла перейти не тільки сином, але й доньці. При чому не тільки по заповіту, але й без нього. Донька отримувала весь спадок матері (незалежно від того, чи були у неї брати) за умови, якщо утримувала свою матір в останні роки її життя. Отже, в XI-XIII століттях заміжня жінка, яка належала до стану „вільних”, володіла власним майном та розпоряджалась ним на свій розсуд.

Сприяло більш толерантному ставленню до жінки і законодавство тих держав, під юрисдикцію яких підпадала Україна або її частина в певні історичні періоди. Так, „Судебник” Казимира 1468 року відокремлював жінку як дієздатну особу від її винного чоловіка: „ А коли бы злодей што у кого украл, а и где украдено а там его ухватят с лицом, а он у дом не принесл, жона и дети того не поживали – злодей терпи, а жона и дети, и дом их невинен”.

Процес гендерної лібералізації призвів до значно більшого обсягу прав жінки, які визнавалися за нею суспільством і усвідомлювалися нею самою, що відбивалося на світогляді та поведінці українки. Як зазначає Л.Смоляр: „Українська жінка, на відміну від жінок Росії, в своєму історичному розвитку не знала впливу „Домострою” і не була перетворена на „тюремну затворницю”.

Вона мала значно більшу особисту свободу і права ніж росіянка, почуття власної гідності, індивідуальності було дуже розвинуте в українських жінках, їй значно важче було миритися з приниженням людської гідності, а від того її протест був сильнішим”.

Вітчизняна дослідниця А.Недзельська звертає увагу на значну роль української жінки в суспільстві: „Займаючись вихованням дітей, жінка прищеплювала їм такі високі моральні якості як любов до рідного краю, почуття національної гідності, повагу до національних святинь, до рідної мови, почуття обов’язку, честі, здатність поступатися в разі необхідності власними інтересами перед національними. Визначальною, наприклад, була роль жінки у вихованні та формуванні таких видатних політиків і державних діячів, як князь Святослав і князь Володимир Великий (син та онук княгині Ольги, вихованням яких вона займалась особисто), гетьман Мазепа та інші”.

Але жінки не тільки виховували майбутніх політичних діячів, а й самі займалися політикою. Так, старша донька Ярослава Мудрого – Анастасія, вийшовши заміж за короля Угорщини Андрія I, правила країною при малолітньому синові після загибелі чоловіка.

Анна Ярославна – королева Франції, як вже зазначалося, після смерті чоловіка – французького короля Генріха IV, кілька років фактично керувала Францією як регентша при своєму малолітньому синові.

Ще одна видатна жінка часів Київської русі – Євпраксія – донька князя Всеволода Ярославича, стала дружиною саксонського маркграфа Генріха, а після його смерті одружилася з Генріхом IV. Шлюб виявився невдалим. Але відомість Євпраксії пов’язана з її скаргою до церковного суду у Констанці на знуцання чоловіка з неї. Собор, у якому взяли участь єпископи Німеччини, Італії, Франції, Бургундії та інших держав, виправдав Євпраксію, а її чоловіка – імператора! - відлучили від церкви і позбавили престолу на підставі обвинувачень дружини за „аморальну поведінку” – участь в оргіях та сповідання еретичного вчення ніколаїтів.

Класичним виявом типу української жінки стала козачка. „Козачка-мати – продовжує А.Недзельська – виховувала лицаря, оборонця рідної землі; вихователька спартанців сама була кришталево чистою, безкорисливою, гордою, рішучою. На перше місце ставила загальнонаціональні інтереси, а не власні.”

Соціальне становище українського жіноцтва у XVI-XVII ст. було кардинально відмінним порівняно із Західною Європою. Суспільний статус чоловіка не відігравав тут головної ролі, натомість усе вирішував власний майновий стан жінки. Наприклад, шляхтянки – володарки величезних земельних латифундій мали значну суспільну вагу, незалежно від того, були вони заміжніми чи ні.

Входження України до складу Російської імперії негативно позначилося на юридичному статусі жінки, що сприяло поглибленню гендерної асиметрії українського суспільства. Вже У 1646 року до тодішнього законодавства („Требник”) було внесено зміни щодо шлюбної присяги. Раніше подружжя вважалося “помічниками” один щодо одного. Віднині ж було законодавчо запроваджено зобов’язання жінки щодо покори своєму чоловікові. Така позиція підтримувалася й церквою, що тлумачила владу чоловіка над жінкою як непорушний закон, відповідний ієрархічній будові станової держави: „Дружинам голова чоловік, чоловікові – князь, а князю – Бог”.

Історичні традиції культурно зумовлених гендерних стереотипів простежуються і в мовленнєвій поведінці статей, впливає на їх мовну соціалізацію. Регламентація мови відбиває вербалізацію статі. Так, слово „чоловік” репрезентує людство. Чоловіче начало в ментальності українців традиційно уособлюється поняттями чоловічого ж роду, такими як батько, голова, порядок. Водночас рід термінів, наприклад, „сила”, „влада”, „думка” жіночий. Це наочно ілюструє українське прислів’я “Чоловік – голова, а жінка – шия; куди хоче, туди й повертає”.

Символам чоловічого роду властиві такі характерні особливості, як глибина, рухливість, широта тлумачення, що розширює можливості всебічного розвитку не тільки індивіда, а й цілої нації. У зв’язку з цим виробилося

переконання, що чоловіче начало має домінувати у свідомості нації й держави, що сприяє вихованню творчого типу мислення, орієнтує на активний спосіб світосприйняття. Жіночому началу відводився лише світ емоцій та інтуїції. Такий механізм інтермінізації призвів до становища, коли чоловіче начало мало неодмінно пригноблювати жіноче.

Разом із тим „у статевої свідомості українців відсутні ригідні стереотипи щодо маскулінності-фемінності, дихотомічність яких притаманна більшості етносів”. Сердечність, м’якість, ніжність чоловіка (згадаймо хоча б: „Я ж тебе, милая, аж до хатиньки сам на руках донесу” або „Як не хочеш, дівчинько, мою бути, то дай мені таке зілля, щоб тебе забути”) поєднуються з активністю, незалежністю, самостійністю та рішучістю жінки, маскулінні якості якої не применшують її фемінності. Як підкреслюють етнографи та історики, *українська духовна традиція виробила своєрідний код характеру українки: розум, доброта, мужність та гідність.*

Жінці віддавалася перевага у сімейних та соціальних ролях. Прикладом суспільного авторитету жінки може служити давній козачій звичай, за яким тільки жінка могла врятувати козака від смертної кари, якщо погоджувалася вийти за нього заміж.

Внаслідок скасування кріпосного права та реформування, хоча й обмеженого, політичної системи відбулися відчутні зміни у політичній свідомості населення. Це, у свою чергу, сприяло поширенню ідеї рівноправності людської особистості, в тому числі чоловіка та жінки. Відміна кріпосного права викликала в демократично налаштованих суспільних колах очікування наступних кроків у справі визволення людської особистості, в тому числі жінки. З іншого боку, в патріархальній державі не могла сформуватися незалежна особистість, простір для її духовної автономії був практично відсутній.

Отже, соціокультурні стереотипи сприйняття жінки в соціальному контексті, набір соціальних ролей відведених їй чоловіками для української ментальності традиціоналістського типу в цілому редуковані до біологічного начала. Водночас разом із певними спільними рисами українська ментальність

відзначається значно більшою толерантністю і повагою щодо соціальної (у тому числі) політичної активності жінки. Широкі права жінки визнавалися за нею суспільством і усвідомлювалися нею самою, і це відбивалося на світогляді та поведінці українки. Класичним виявом такого типу жінки – учасниці політичного життя минулого стала українська козачка, шляхтянка ХУІІ ст. В цьому сенсі патерналістське й антифеміністичне законодавство Російської імперії було кроком назад порівняно із середньовічними актами, що діяли в Україні.

2.3. Жіночий рух в Україні кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

Скасування кріпаччини, перехід до капіталістичного способу виробництва, трансформація різних сфер суспільного життя стали основними передумовами оформлення жіночого руху як соціально-політичної сили. Важливими чинниками слід вважати також аграрні реформи, зростання промислового виробництва і розширення внаслідок цього сфери професійної праці жінок. Подальша реформа галузі освіти розширила доступ жінок до початкової, середньої та вищої освіти. Та й загалом суспільне піднесення епохи пореформеного періоду, послаблення цензури, вітчизняні та зарубіжні ідеї демократичної перебудови суспільства, рівність статей сприяли зростанню ролі жінки в суспільстві, сімейних стосунках.

До умов, які сприяли виникненню жіночого руху та його політичного втілення, слід віднести й зусилля інтелігенції у справі поширення ідей рівноправності та підтримки ініціативних жінок у їх боротьби за свої права. Принципово важливим для зміцнення жіночого політичного руху був факт усвідомлення освіченою, демократичною частиною жінок свого безправ'я.

Як соціальна проблема становище жінки знайшло висвітлення у творчості **Т.Г.Шевченка**. Зображуючи її тяжку долю, поет закликав до протесту проти соціальної несправедливості, і цей протест був почутий демократично налаштованим жіноцтвом. Недарма у 40-х роках ХІХ ст. серед молодих освічених жінок Наддніпрянщини зростав інтерес до творчості Т.Шевченка,

переписувалися його вірші. Особливе зацікавлення викликала проблема визволення жінки. Перший програмний документ цього руху – „*Визволення жінок*” був розроблений **кирило-мефодіївцями** (1846-1847 рр.). Цей документ став філософським обґрунтуванням ідеї емансипації жінки, жіноче питання аналізується як соціальна проблема.

Одне з перших звернень до „жіночого питання” має відношення до дослідження духовної культури українського народу. Особливість цього етапу розробки проблеми полягала в аналізі становища жінки в етнокультурному аспекті. Це не виключало романтизованого підходу до питання, що виражалося, наприклад, у зверненні до пісенного та казкового фольклору, історичних переказів, традицій та обрядів. В літературній традиції ХІХ ст. та в наукових дослідженнях істориків того часу образ жінки-матері, хранительки домашнього тепла був дуже популярний. Першовідкривачами жіночої проблематики в цьому сенсі можна вважати **М.О.Максимовича, Л.Боровиковського, М.Костомарова.**

Власні погляди щодо ролі української жінки, її становища в родині й суспільстві мали й висловлювали у своїй творчості **І.Франко, Т.Шевченко, П.Грабовський, І.Нечуй-Левицький** та інші письменники. Їх твори сприяли закріпленню в суспільній свідомості уявлень про український жіночий типаж. Наприклад, порівняно міцне суспільне й сімейне становище українки письменники пов'язували з демократичним від початку характером родини в Україні. Рівень морально-етичної духовної традиції зображення ролі жінки простежується також у змалюванні жіночих образів в українській літературі (**Т.Шевченко, Леся Українка, О.Кобилянська, П.Мирний, Ліна Костенко** та ін.). Хоча, наприклад, щодо творів Лесі Українки літературознавці констатують певну тенденцію до ідеалізації жіночих образів.

В правовому статусі жінки Російської імперії належали до категорії неправоздатних, тобто не мали навіть пасивного виборчого права і можливості брати участь в державному управлінні. Так, з аналізу сімейного законодавства „Зводу Законів Російської імперії” зрозуміло, що навіть за умови майнової

незалежності жінки зазнавали правової дискримінації у питаннях укладення та розірвання шлюбу. Тотальне підпорядкування її життя й інтересів волі чоловіка позбавляло її права вільно обирати, наприклад, місце проживання та рід діяльності. Навіть при спадкуванні за законом права сестер визначалися як другорядні. Крім того, за середньовічною традицією зовсім були позбавлені прав спадщини позашлюбні діти. Вони не мали права не тільки носити прізвище батька, а й навіть вважалися незаконними до кінця життя, тобто повністю безправними, у разі неукладення шлюбу між батьками.

Ідейною базою законів були глибоко патріархальні традиції в судженнях щодо ролі жінки в суспільстві. Головним серед них було християнське вчення про взаємини між статями, за якими жінка створена Богом після чоловіка, а отже, створена тільки для того, щоб йому допомагати, а не влаштовувати самостійне життя, оскільки „зобов’язана йому і світлом, яким вона насолоджується, і ім’ям, яке носить”.

Прагнення до завоювання права на самовираження, визначення свого місця в суспільстві стали підґрунтям політичної позиції та політичного мислення жіноцтва, що створило основу для зростання авторитету жінки в суспільстві та формування нового покоління, пристосованого до нових соціально-економічних умов. Вже цілком емансиповані, наступні покоління учасниць жіночого руху своїми головним завданнями чітко визначили прагнення до економічної незалежності та засвоєння якомога більшої кількості нових знань, що забезпечить їм суспільний авторитет.

На історичній арені ХХ ст. ознаменувалося появою феномену, який часто визначається фахівцями як “жіноча революція”. Дане поняття пов’язано передусім з активним розвитком та поширенням ідей рівності прав жінок і чоловіків.

Проблема рівності прав жінок і чоловіків довгий час розглядалася як виключно феміністська. Новий напрямок під назвою *ліберальний фемінізм* став першою хвилею фемінізму і був пов’язаний з діяльністю суфражисток. Його було започатковано в Англії, а вже потім він поширився у США. Мета руху

суфражисток стала боротьба за надання їм рівних з чоловіками виборчих прав, а в США поштовхом для суфражистського руху стала боротьба за визволення рабів. Ця боротьба дозволила політично активним американкам переконатися в тому, що вони самі є дуже обмеженими у правах і свободах. Завданнями даного напрямку фемінізму стало законодавче закріплення статевої рівності. Недоліком цього напрямку стало недостатнє приділення уваги природнім відмінностям між чоловіками й жінками, випускаючи при цьому з виду структурний дисбаланс влади між статями і системну природної дискримінації.

Через певний час, це було усвідомлено та сформовано нову ідеологію, яка отримала назву - *радикального фемінізму*, де увага акцентується на необхідності зміни світу та суспільства і перерозподілу влади між жінками та чоловіками.

В сучасному світі, таке явище як *фемінізм* – це насамперед *альтернативна філософська концепція соціокультурного розвитку, яка протягом довгого часу існувала як соціально-політичний рух, побудований на ідеології рівноправності жінок.*

В Україні феміністичні ідеї починають розвиватися в кінці 40-х років XIX ст. В пресі акцентується думка щодо існування жіночого питання, про важливість та необхідність його розв'язання. Жваво обговорюється потреба розвитку й збагачення мислення у жінок.

Передова українська інтелігенція, повільно, але приймала ідеї західних соціалістів-утопістів. Феміністичні ідеї стали одними з центральних у позитивізмі, який у другій половині XIX ст. характеризував світогляд інтелектуалів. Фемінізм був на одному рівні з найрадикальнішими теоріями свого часу, якими були соціалізм, соціал-демократизм, дарвінізм. Напевне, пізніше, не існувало такої громадсько-політичної групи, яка б не виражала свого відношення до жіночого питання. По цьому питанню висловився майже кожен з політичних, громадських та культурних діячів того часу (І. Франко, М. Драгоманов, П. Грабовський, М. Павлик, Б. Грінченко та ін.).

Тогочасний період характеризувався складними умовами громадянської незрілості та нерозвиненості жінок, основоположниками жіночого руху стали чоловіки, в порівнянні з Західною Європою та США. Але коли ідея про емансипацію остаточно сформувалася, її підтримали та наповнили змістом і діями жінки.

Найпершими діями стало створення та запровадження *недільних шкіл*, які виникали в кінці 50-х років XIX ст. по ініціативи демократичної інтелігенції. Це нововведення реалізувало прагнення нових людей до соціально корисної праці, до освіченості народу та зближення з ним. Це стало одним з проявів визвольного руху того часу та у якому жінки взяли найактивнішу участь. “Ходіння в народ” було саме жіночою стихією, органічним продовженням активної просвітницької діяльності, започаткованої шестидесятниками, реалізацією бажання жінок того часу “прийти на допомогу” стражденним, вчити неосвічених та лікувати хворих.

Український жіночий рух як сформована організація переросла в історичну реальність починаючи з 1864, що став роком створення першого жіночого товариства у Станіславі (Галичина) та жіночого товариства О.Доброграєвої (Київ). Згодом, феміністичний (емансипаційний) рух жінок став невід’ємним складником громадсько-культурного життя українок, про що свідчить подальше кількісне зростання жіночих організацій (“Клуб русинок”, Кружок українських дівчат”, “Товариство руських жінок на Буковині”, “Жіноча громада”, “Союз українок”) та видове урізноманітнення їхньої діяльності (доброчинна, культурно-освітня, видавнича, політична). Крім цього, слід зазначити, що в українському суспільстві виникла парадоксальна ситуація: з одного боку, суспільство, хоча і з застереженням, але визнавало процес соціалізації жінок, а з іншого – не визнавало його ідейний вираз – фемінізм – як дуже радикальну теорію. Недовіру до фемінізму зумовила відсутність глибокої освіти для жінок у тому числі й з прошарків інтелігенції. Щоб уникнути роздратування широкого загалу громадськості, жінки, які були учасницями емансипаційного руху не називали себе феміністками. А це ще більше підсилювало думку про недоречність фемінізму в українських умовах.

Дані обставини примусили шукати такі ідеологічні підстави, які б сприймалися найбільшою кількістю жінок і відповідали б їх розумінню та одночасно були історично перспективними. Ідейно-теоретичні дослідження ідеологів жіночого руху України (**Н.Кобринської, С.Русової, Х.Алчевської, О.Кобилянської**), практика їх організаційної роботи дають підстави стверджувати, що теорія, яка в пізніших дослідженнях сформувалася під назвою “прагматичний (практичний) фемінізм” була створена.

Важливою складовою суспільних відносин в Україні було визначення ролі і місця жінки в соціумі. Основоположні засади, що стосувалися місця і ролі жінки в сім’ї та суспільстві складні й багатогранні. Умовно вони поділяються на три напрями, які визначають різні, а в деяких випадках і протилежні позиції.

Перший, - це обожнювання жінки, визнання її активної і навіть пріоритетної ролі в сім’ї та суспільстві.

Другий, - це абсолютне заперечення будь-якої участі жінок в державному управлінні, неповага до них до них, використання основ подвійної моралі та стереотипу меншовартості жінки.

Третій, - це сприйняття гендерної проблеми як штучно створеної.

Історично склалося так, що першим кроком жінки до участі у суспільному житті було виборювання нею прав отримати освіту в таких галузях, як медицина, педагогіка та деяких інших. Саме з цих сфер діяльності почався шлях жінок до отримання можливості займатися обраною роботою.

Слов’янки історично мали високий соціально-політичний статус в суспільстві. Вони виборювали права бути письменними ще з часів Ярослава Мудрого. Збереглися документи, які засвідчують, що першим жіночим навчальним закладом не лише в Україні, але й у Європі було Київське жіноче училище (школа). Датою його заснування називають 1001 р.

Слід також зазначити, що саме в Україні засновано перший Інститут шляхетних дівчат — у Харкові, в 1812р. Вихованки цього інституту могли займатися педагогічною діяльністю в школах. П’ятьма роками пізніше в Одесі

відбулося відкриття першого професійного закладу рукодільного профілю — міського професійного дівочого училища.

У XVIII ст. з'явилися школи, в яких навчалися і дівчата, і хлопці. **Марта Богачевська-Хом'як** пише, що перші школи в Росії, спочатку засновані у Москві, а пізніше — у Санкт-Петербурзі, створювалися і на благодійні кошти українців. Більшість таких шкіл працювали на українських теренах. Зокрема, протягом 1750 р. у Чернігівській губернії було створено більше 300 шкіл. Заснований у Києві, інститут шляхетних дівчат був другим після аналогічного закладу в Смольному (Санкт-Петербург).

Освітні центри для жінок множилися і концентрувались у столиці та великих містах. Зокрема, вже в 1913р. у Санкт-Петербурзі серед студентів було 37% жінок. У психоневрологічному інституті студенток було втричі більше, ніж студентів-юнаків. Після відкриття навчальних закладів вищого ступеню в Санкт-Петербурзі та Москві, подібні відкриваються і у таких містах, як Харків, Київ, Одеса, та інших. Варто зазначити, що деяких жінок, виключених за політичну активність у Санкт-Петербурзі й Москві, було прийнято до Київського університету. В Україні ініціаторами запровадження спеціальної освіти для жінок найчастіше були жінки, які посідали високе становище в суспільстві, були дружинами видатних українців. Зокрема, слід згадати **Євдокію Гоготську**, дружину професора університету, яка своєю трибуною обрала "Київський телеграф", газету з націоналістичними і демократичними тенденціями. Своїми діями українські жінки сприяли створенню численних державних і приватних навчальних закладів.

Протягом тривалого часу, видатні українські жінки разом з чоловіками приймали участь у державній, політичній, дипломатичній та культурній діяльності суспільства. Така спільна діяльність створила міцний фундамент тих традицій, що були примножені у наступні епохи державного будівництва, зокрема у добу козаччини.

Відомі навіть факти, коли українські жінки виявляли себе і як хоробрі та мужні захисниці своєї країни. Прикладами є волинська княгиня **С.Ружинська**,

яка очолювала військовий загін чисельністю 600 чол. та сестра полковника І.Донця, що приймала участь у бойових діях проти польсько–шляхетських військ. Досить часто саме жінки надавали допомогу воїнам у бою.

В період існування держави Київська Русь, жінки брали безпосередню участь у процесі державотворення, розуміли тогочасні проблем України та були надійними помічниками чоловіків у боротьбі за соціальне і національне визволення свого народу.

Однією з активних діячів державного відродження в Україні була **Софія Русова**, яка була автором таких слів: “Жіноче питання одне з найскладніших, які ставить перед нами наше культурне життя, яке може розвиватися правдивими шляхами в залежності від багатьох економічних, етичних і культурних умов громадського життя. Воно вимагає зростання почуття правди й волі в людях, воно не вкладається ні в які законодавчі постанови, бо воно цілком залежить від моральних відносин людей між собою, від розвитку пошани людини до людини, від самоутримувannya своєї розбещеності заради гуманного почуття до жінки”.

Як і у всьому світі, в Україні, протягом останнього десятиліття, розпочалась активна діяльність великої кількості жіночих організації, метою яких було розв’язання проблем забезпечення рівних прав і можливостей для представників обох статей в усіх сферах життєдіяльності та вирішення питання статусу жінок в суспільстві. В нашій країні створено та діє майже 30 всеукраїнських та міжнародних організацій. Крім цього, відбувається зростання кількості спонтанних жіночих об’єднань і разом з цим громадської активності.

Висновки до першого розділу

1. Сім’я – це заснована на загальносімейній діяльності спільність людей, пов’язаних узами подружності-батьківства-родинності, яка завдяки цьому здійснює відтворення населення і спадковість сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримання існування членів сім’ї.

2. Шлюбно-сімейні відносини та родинні традиції – досить складна і своєрідна сфера життя, суспільний інтерес до неї завжди був стійким і масовим. Пояснюється це тією великою роллю, яку сім'я відіграє в соціальному житті та в особистому щасті кожної людини. Дослідження свідчать про те, що проблеми шлюбу і сім'ї, збереження родинних традицій, вивчення взаємин між чоловіком і дружиною зараз є першочерговими в оздоровленні суспільства.

3. Протягом тривалого часу історичного розвитку суспільства у світовому масштабі сім'я мала патріархально-авторитарний характер у різних народів світу і, відповідно, багато рис, характерних для даного типу традиційної родини, були притаманні і різним народам, серед яких: чіткий рольовий розподіл між подружжям і дітьми за домінуючої ролі чоловіка (батька, чоловіка, старшого брата); економічна залежність дружини і дітей від чоловіка – голови родини; подвійний стандарт щодо жінок; підпорядкування її сексуальності репродуктивним функціям і заперечення її як такої у жінки; неприйнятність у суспільній свідомості розлучення і нетипових форм сімейно-шлюбних відносин тощо. Тобто традиційна сім'я – це сім'я, яка за своїм типом, характером відносин і поведінкою відповідала нормам і правилам, прийнятим у суспільстві, як на формальному, так і на неформальному рівні. З цієї причини традиційна сім'я в кожному суспільстві мала і має свій специфічний вигляд.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ ТА ІНДИКАТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СІМ'Ї В УКРАЇНІ

2.1 Соціальний аналіз кореляцій типів та функцій сім'ї

У сучасному українському суспільстві глибинні трансформації торкнулись усіх галузей суспільного життя. Зокрема суспільні зміни позначились на життєдіяльності сучасної української сім'ї, що є складним соціокультурним явищем. Вона фокусує в собі практично всі аспекти життєдіяльності суспільства і виходить на всі рівні соціальної практики – від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. Сім'я виступає важливим носієм культури та її складових: цінностей, аксіологічних орієнтацій, традицій, соціальних норм, правил поведінки тощо. Тому в соціально-філософському аспекті сучасну сім'ю не можливо розглядати поза межами соціального простору українського суспільства.

Вимоги до функцій сім'ї з часом, особливо в перехідні періоди розвитку суспільства, підвищуються, адже її найголовніша соціальна цінність полягає у забезпеченні первинної соціалізації особистості. Саме сім'я закладає основи соціального становлення особистості як члена суспільства через певні правила, моделі поведінки, через цінності і соціальні норми завдяки чому здійснюється рольова підготовка дитини до реалізації певних соціальних статусів в межах сім'ї, а також інших соціальних груп, до яких буде належати ця особистість.

В соціально-філософському ракурсі сім'я як явище соціальне, набуває істотного впливу на характер усіх процесів суспільного життя, відіграючи при цьому важливу роль як у житті окремої особистості, так і в житті суспільства. Вона виконує цілий ряд соціальних функцій, що робить її невід'ємним елементом соціальної структури суспільства. Розвиток

суспільства, його гендерних процесів, соціодинаміки змінюють сутнісний зміст основних соціальних функцій сім'ї, додає до них багато нового, що детерміновано новими соціально-економічними, духовними реаліями в суспільній життєдіяльності.

Сьогодні стало очевидним, що проблеми сім'ї виходять за межі її вузького поняття. Саме тому на сучасному етапі розвитку Української держави виникає необхідність усвідомлення і переосмислення змін соціально-економічного, політичного, демографічного, національного та духовного розвитку життя людей з метою винайдення шляхів для покращення умов, у яких перебуває сьогодні сучасна сім'я. Це значить, що проблема актуальна і потребує вирішення на рівні держави. А це можливо завдяки ґрунтовному науковому аналізу становища, умов життєдіяльності окремих категорій сімей, комплексної оцінки реалізації основних функцій сім'ї (економічної, репродуктивної, виховної, аксіологічної, комунікативної), визначенню соціально - психологічних і соціокультурних проблем українських сімей, вивченню структурних та функціональних особливостей сім'ї в сучасному суспільстві [59; 61; 63 та ін.].

Трансформаційні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, торкнулися сім'ї та відобразилися, насамперед, на її основних функціях та структурних компонентах. Сім'я в суспільстві відіграє надзвичайно важливу роль, її існування є передумовою функціонування соціуму завдяки фізичному і соціокультурному заміщенню поколінь. Разом з тим реалізація основних функцій сім'ї не є наслідком біологічних регуляторів або механізмів, а результатом дії соціальних процесів, соціальної системи в цілому. Як і інші соціальні інститути, сім'я розвивається під впливом всієї сукупності соціально-економічних відносин і не може існувати незалежно від суспільства.

Реалізація сімейних функцій безпосередньо впливає на характер подружніх взаємин. Н. Н. Обозов та А. Н. Обозова змістом сімейно-рольової сфери подружніх відносин вважають співробітництво шлюбних

партнерів при реалізації сімейних функцій. Функції сім'ї зумовлені розвитком суспільства, вони є історично змінними і тому в часі змінюються ролі чоловіка та жінки в сім'ї, всього устрою сім'ї [44 – 45]. Нормально функціонуюча сім'я – це сім'я, яка відповідально та диференційовано виконує свої функції, в результаті чого задовольняються потреби в зростанні та змінах як сім'ї в цілому, так і кожного її члена.

Д. Ледерер та П. Джексон вважають, що хороший шлюб характеризується наступними ознаками: толерантність, повага одне до одного, відвертість, бажання бути разом, подібність інтересів та ціннісних орієнтацій [51]. А. Н. Обозова у своїх роботах говорить про те, що стабільність у шлюбі обумовлюється співпаданням інтересів та духовних цінностей партнерів та контрастністю їх особистісних якостей. Стабільності сім'ї сприяє також уміння членів сім'ї вести переговори. Повнота та благополуччя сімейного життя залежить від того, наскільки партнери можуть забезпечити виконання всіх сімейних функцій.

Розглянемо кожен функцію сім'ї та визначимо, як сучасна сім'я справляється з її виконанням [17; 26; 27; 28].

1. Матеріально-економічну функцію сім'ї становлять її бюджет, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, здобуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил. Сім'я повинна приймати участь у суспільному виробництві, здобувати професію, заробляти собі на життя, на відновлення втрачених на виробництві сил. Чи може сучасна сім'я ефективно виконувати цю функцію? Як свідчать дані соціологічних досліджень, переважна більшість сімей має життєвий рівень нижче прожиткового мінімуму; більше 50 відсотків цих сімей перебувають за межею бідності, а прибуток молодого сім'ї удвічі нижчий за необхідні потреби. Крім того, чимало молодих людей не зайнято або не повністю зайнято у системі суспільного виробництва внаслідок його кризового стану, скорочень, має нестабільні заробітки. Тому, щоб утримувати сім'ю, люди змушені займатися так званою комерційною діяльністю. Особливо

важко сім'ям, які виховують малих дітей, неповним, багатодітним сім'ям. Ці явища стають причиною зубожіння сімей, що позначається на здоров'ї членів сім'ї, їх інтелектуальному розвитку, а в майбутньому на розвитку суспільства, генофонді країни.

2. Житлово-побутова функція – це забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту. Ця функція тісно пов'язана з попередньою. За даними соціологічних досліджень, лише 5 – 7 відсотків молодих сімей, що беруть шлюб, забезпеченні власним житлом. Через 5 років спільного проживання власне житло мають 23 відсотки молодих сімей, інші або проживають з батьками, або наймають (48,5 відсотка) окрему квартиру чи кімнату в гуртожитках (особливо це стосується студентської сім'ї). Молоді сім'ї навіть не мають чітких перспектив щодо одержання житла. Усі ці негаразди негативно позначаються на організації домашнього побуту і загалом – на мікрокліматі сім'ї.

3. Репродуктивна (демографічна) функція сім'ї «і полягає у відтворенні життя, продовженні людського роду, тобто в народженні дітей. Мається на увазі відтворення не тільки кількісне, а й якісне (народження фізично і психічно здорового покоління, без біологічних і психічних аномалій). Як відомо, для відтворення населення та його природного приросту кожна сім'я повинна мати двох – трьох дітей. Статистичні дані свідчать про те, що особливістю сучасної молоді сім'ї є її малодітність (більшість сімей, десь біля 52 відсотків, має одну дитину), бездітність, відкладання народження дітей на невизначений період. У результаті з 2009 р. в Україні кількість померлих щороку перевищує кількість народжуваних. Тобто населення України має тенденцію до старіння та вимирання. Цей процес торкнувся й сільської місцевості, де раніше в сім'ях налічувалося двоє – троє, а то й більше дітей. Нині більшість сільських сімей також має лише одну дитину.

4. Комунікативна функція сім'ї передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрішньосімейного спілкування подружжя, батьків і дітей, сім'ї та оточуючого мікро- і макросередовища, а також її спілкування з духовними та інтелектуальними надбаннями суспільства (засоби масової інформації, література, мистецтво тощо). Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей і якості взаєностосунків членів сім'ї. Психологічний клімат сім'ї може змінюватись і залежати від самих членів сім'ї. Він може бути сприятливим, несприятливим (конфлікти, сварки, знервованість), суперечливим (чи то повна злагода, чи то сварки).

Характерні ознаки сприятливого сімейного мікроклімату – згуртованість членів сім'ї, доброзичливість, почуття захищеності, терпимість, взаємна повага, взаємодопомога, чуйність, співчуття, прагнення допомагати один одному, співпереживання, відповідальність за сім'ю та кожного її члена.

У нормальній, благополучній сім'ї всі проблеми, як правило, мають раціональні способи розв'язання, не зачіпаючи інтереси будь-кого з її членів: кожний має свої свободи, можливості задовольняти власні потреби.

Дезорганізація шлюбно-сімейних відносин призводить до зниження соціальної активності людини, позначається на її працездатності, погіршує стан психічного та фізичного здоров'я, негативно впливає на програму сімейного виховання, збільшує кількість дитячих захворювань, сприяє появі важковиховуваності, формуванню ранньої девіантної поведінки, невротичних, психосоматичних розладів, збільшенню суїцидних вчинків.

5. Виховна функція полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду. Програма сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд, позитивне ставлення до праці, сприяє прищепленню гуманних моральних якостей, розумінню необхідності дотримуватися правових і моральних

норм життя, поведінки, що сприяє розвитку фізичної досконалості дітей, зміцненню їхнього психічного здоров'я, виробленню навичок санітарно-гігієнічної культури. Ця функція – одна з найважливіших. Її мета – передати підростаючим поколінням у процесі входження в систему суспільних відносин соціального досвіду, знань, орієнтацій, норм і ролей, умінь і навичок, необхідних для моральної життєдіяльності. Успіх виховання залежить від виховного потенціалу сім'ї, який у свою чергу залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємовідносин, які складаються між всіма членами родини, особистого прикладу батьків, їх педагогічної культури, специфіки самого сімейного виховання.

6. Рекреативна функція сім'ї – це організація вільного часу та відпочинку сім'ї. Рекреативна діяльність сім'ї здійснюється в будні й вихідні дні, а також під час відпустки. Вона виконує роль збереження сім'ї як цілісної одиниці, зміцнює сім'ю, закріплює кращі традиції, має велике значення у вихованні дітей, емоційному єднанні подружжя. Крім того, ця функція має значення для розвитку інтересів і потреб особистості, виконує культурну роль, формуючи, розвиваючи та виховуючи культурні, моральні й духовні цінності та норми. У стабільній сім'ї ця функція постійно трансформується й розвивається. У дезорганізованих сім'ях ця функція по суті руйнується або виконується частково. Це спостерігається і в повсякденному житті, коли члени сім'ї повертаються додому з роботи. У цей період вільний час сім'ї призначений для відновлення фізичних, моральних та емоційних сил, витрачених протягом трудового дня. Крім відновлення витрачених сил, Людина мусить подбати про свій духовний та інтелектуальний розвиток. І дуже важливо, щоб це стосувалося кожного з членів подружжя і дітей. Під час відпустки майже весь час можна присвятити дозвіллю, що може найбільше сприяти розвитку особистості.

Проблема реалізації рекреативної функції молодій сім'ї полягає в тому, що зараз обмежені умови для раціонального проведення вільного

часу. Адже фінансові проблеми, про що ми вже згадували, не дають можливості відвідувати кіно, театри, концерти, виставки, музеї, кафе і ресторани, реалізовувати свої потреби у відпочинку, оздоровлювати сім'ю в санаторії, будинках відпочинку, на морі, відправляти дітей у літній табір, мандрувати [55].

На нашу думку, однією з головних причин сімейних негараздів може виступати неузгодженість у подружжі сімейних ролей, своїх сімейних обов'язків. Водночас можна стверджувати, що виникнення конфліктів спричиняє комплекс як соціальних, так і психологічних факторів.

Сім'я як соціальний інститут перебуває у стані гострої кризи, що, звичайно, негативно впливає на виконання нею основних функцій, тобто на життєдіяльність сім'ї: матеріально-економічне забезпечення, житлово-побутові умови. Це, в свою чергу, створює певний морально-психологічний клімат, який впливає на духовність сім'ї, виховання дітей, організацію вільного часу членів сім'ї.

Перед молодією сім'єю стоять особливо гострі проблеми матеріально-економічного та житлово-побутового характеру. Невизначеність майбутнього, незайнятість у сфері суспільного виробництва, нестабільність заробітків, невідповідність до сімейного життя та виживання у таких умовах негативно позначаються не лише на демографічній ситуації в Україні, а й на внутрішньосімейних взаємостосунках членів сім'ї, її стосунків з оточуючим середовищем, вихованні дітей, організації вільного часу.

Отже, ми розглянули основні форми життєдіяльності сім'ї – її функції. Як видно із зробленого аналізу, всі функції між собою тісно пов'язані.

Неможливість виконання сім'єю однієї функції веде за собою прорахунки у виконанні іншої функції. Тому для підтримки та розвитку нормальної життєдіяльності сім'ї необхідна державна політика, яка має бути спрямована на постійне удосконалення умов для реалізації економічного та духовного потенціалу сім'ї і має прагнути до того, щоб

найменша кількість сімей потребувала допомоги, пільг, безкоштовних послуг тощо. Для цього слід постійно стимулювати внутрішні резерви сім'ї (економічні, демографічні, виховні, рекреативні), а також допомагати реалізувати їх.

Отже, дисфункціональна сім'я є сім'єю, в якій покладені на неї функції не виконуються або виконуються неефективно. До такого стану призводить не якийсь певний вид неблагополуччя, а саме порушення функції, що є результатом дії багатьох чинників. Наступним нашим дослідженням буде розгляд типів сім'ї.

Типологія сімей перегукується з функціями і немаловажно взаємозв'язується з ними. Тому, успішність соціальної роботи з молодю сім'єю забезпечується завдяки врахуванню типу сім'ї [26; 36; 49; 65; 73 та ін.]. Адже кожна сім'я, яка належить до того чи іншого типу, має свої типові особливості, а значить потребує різних видів соціальної допомоги, застосування певних форм і методів роботи. Слід зазначити, що у науковій літературі типологія сімей достатньою мірою не розроблена, не визначені основні ознаки, які мають бути покладені в основу визначення типології сімей. Визначення типів сімей необхідне для практичної діяльності закладів освіти, соціальних служб для молоді.

Ми вважаємо за доцільне визначати типи сімей залежно від функцій, яку виконує сім'я. І у той же час слід зазначити, що якусь конкретну сім'ю можна віднести до різних типів, залежно від того, під яким кутом зору вона розглядається. Отже, виходячи з основних функцій сім'ї, можна назвати такі програми сімей:

1. Залежно від виконання матеріально-економічної функції:

– за рівнем матеріальної забезпеченості – бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті;

– за професійною приналежністю, освітнім рівнем, віком, ставленням, до релігії та за особливими умовами сімейного життя – сім'ї робітників, службовців, акторів, вчителів та ін.; студентські сім'ї; неповнолітніх;

баптистів, мусульман; моряків, космонавтів, висококваліфікованих спортсменів, геологів та ін.

2. Залежно від виконання житлово-побутової функції, за структурою сім'ї та особливостей проживання:

– за складом сім'ї (структурою): неповні, прості нуклеарні (батьки і діти), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі – у різних варіантах);

– великі (батьківська пара, декілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар).

3. Залежно від виконання демографічної функції:

– за кількістю дітей в сім'ї: інфертильні (бездітні), одnodітні, малодітні (2 дитини), багатодітні (3 і більше дітей до 16 років);

– за однорідністю соціального складу: однорідні (сім'я складається з представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, сім'ї інтелігентів, сім'ї вчених і т.д.) – їх налічують до 70 відсотків; різнорідні сім'ї (члени сім'ї мають різну освіту, професію. У таких сім'ях у їх членів загальних інтересів менше) за регіональними принципом (міські, сільські);

– за тривалістю подружнього життя – сім'ї молодожонів (до 1 року);

– сім'ї з тривалістю подружнього життя від 1 до 3 років; від 3 до 5 років; від 5 до 10 років; від 10 до 20 років; від 20 до 25 років; від 25 до 30 років; від 30 років і більше [66, с. 43].

Деякі автори, яких ми зазначали вище, [3, с. 45 – 76] таку типологію розглядають дещо інакше і виділяють етапи життєвого циклу, що враховують тривалість спільного проживання й вік дитини: молоді сім'ї, сім'ї з дітьми певного віку, сім'ї пенсіонерів.

У зарубіжній літературі визначаються відповідно такі типи сімей: сім'я двокар'єрна (чоловік і жінка - професіонали); сім'я середнього класу, сім'ї кольорових (в США), міжнаціональні сім'ї, сім'ї безробітних, гомосексуалістів, емігрантів, національних меншин у зоні конфлікту та ін.

4. Залежно від виконання комунікативної функції:

– сім'ї за типом керівництва – егелітарні (рівноправні, демократичні);

- авторитарні (підпорядкування одного члена подружньої пари іншому);

- за типом юридичних взаємостосунків – побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні (співжиття без оформлення шлюбу); оформлені юридичне, але проживають окремо;

- за юридичними взаємостосунками батьків та дітей; чоловік і жінка живуть з різними дітьми; чоловік або жінка (чи обидва) мали дітей до вступу в шлюб, зведені діти; усиновлені діти; опікунські сім'ї;

- за якістю емоційно-психологічних взаємостосунків у сім'ї: гармонійні; конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані (панує страх, культ сили);

- соціальне неблагополучні (мають негативні взаємостосунки з морально - правовими органами суспільства);

- сім'ї зі специфічними проблемами – сім'ї з психічними та фізичними захворюваннями; сім'ї правопорушників; сім'ї алкоголіків, наркоманів; сім'ї з захворюваннями на СНІД; сім'ї зі схильністю до суїциду; сім'ї інвалідів.

5. Залежно від виконання виховної функції:

- благополучні;

- неблагополучні (в тому числі, зовні благополучні);

- сім'ї групи ризику [66, с. 44].

З точки зору соціальної роботи найбільшої уваги з боку соціальних служб потребують сім'ї, яким потрібна соціально-психологічна, соціально-педагогічна допомога. До таких відносяться типів сімей, залежно від виконання ними виховної функції. Це так звані неблагополучні сім'ї. До неблагополучних відносяться сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості через ті чи інші причини. В результаті цього в таких сім'ях об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини. Ці сім'ї характеризуються певними негативними проявами:

– батьки зловживають спиртними напоями, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими нормами суспільства (тобто припускають різні види правопорушень);

– з низьким морально - культурним рівнем батьків;

– неповні сім'ї;

– зі стійкими конфліктами у взаєностосунках між батьками;

– зовні благополучні сім'ї, які допускають серйозні помилки, прорахунки у системі сімейного виховання внаслідок низької педагогічної культури та неосвіченості. Причому, такі помилки і прорахунки в системі сімейного виховання носять не ситуативний, а стійкий характер. Тобто в таких сім'ях постійно порушуються певні педагогічні вимоги [34, с. 43].

До зовні благополучних можна віднести сім'ї, у яких [34, с. 46]:

– спілкування батьків з дітьми носить формальний характер;

– відсутня єдність вимог до дитини;

– безконтрольність з боку батьків за успішністю та поведінкою дитини або контроль носить однобічний характер;

– надмірна батьківська любов;

– надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань;

– має місце насильство стосовно до жінки, дитини;

– не враховуються у процесі сімейного виховання вікові та індивідуально - психологічні особливості особистості дитини.

Сімейне неблагополуччя негативно позначається на формуванні особистості дитини. Дитяче виховання в умовах негативного емоційно - психологічного сімейного мікроклімату визначається ранньою втратою потреби у спілкуванні з батьками, егоїзмом, замкненістю, конфліктністю, впертістю, неадекватною самооцінкою (завищеною чи заниженою), озлобленістю, невпевненістю у своїх силах, недисциплінованістю, втечами з дому, бродяжництвом та ін. Все це свідчить, що діти з неблагополучних сімей мають більше причин для поповнення рядів важковиховуваних, правопорушників, наркозалежних.

Отже, благополучна сім'я міцна своїми внутрішніми зв'язками, високим рівнем координації. У такій сім'ї існують взаєморозуміння, взаємна повага, між усіма її членами, позитивна моральна атмосфера, спільність поглядів на більшість сфер духовного життя, врахування у сімейному житті інтересів кожного, душевних переживань, психологічна взаємна підтримка, трудова співдружність, задоволення почуття власної гідності, своєї значущості, взаємна довіра, доброта, чуйність, раціональні способи вирішення всіх сімейних проблем, розуміння завдань сімейного виховання та ін. Таким чином, типологія сімей перегукується з функціями та доповнює їх.

2.2 Аналіз основних причин гендерно-рольових змін у сучасній сім'ї

У даний час сім'я, як на Заході, так і в Україні переживає складні трансформаційні процеси. Формування у розвинутих країнах в останні десятиліття нових, в основі своїй егалітарних, міжстатевих взаємовідносин зумовило появу якісно відмінних від раніше існуючих ситуацій у всій шлюбно-сімейній системі. Протягом тривалого часу історичного розвитку суспільства у світовому масштабі сім'я мала патріархально-авторитарний характер у різних народів світу і, відповідно, багато риси, характерні для даного типу традиційної родини, були притаманні і різним народам, серед яких: чітке рольовий розподіл в сім'ї між подружжям і дітьми за домінуючої ролі чоловіка (батька, чоловіка, старшого брата); економічна залежність дружини і дітей від чоловіка – голови родини; подвійний стандарт щодо жінок; підпорядкування її сексуальності репродуктивним функціям і заперечення її як такої у жінки; неприйнятність у суспільній свідомості розлучення і нетипових форм сімейно-шлюбних відносин і т. д. Тобто традиційна сім'я – це сім'я, яка за своїм типом, характером сімейних відносин і сімейного поведінки відповідала нормам і правилам сімейної поведінки, прийнятої у суспільстві, як на формальному, так і на

неформальному рівні. З цієї причини традиційна сім'я в кожному суспільстві мала і має свій специфічний вигляд [41].

У міру розвитку й ускладнення соціального життя, на рубежі XX і XXI століть, в момент кризи, що вибухнула із загальної кризи європейської культури, стали очевидними ознаки кризового стану сім'ї. Сім'я перестає бути основним способом включення молодого покоління в культурну традицію. Серйозною трансформації зазнали сімейні цінності практично у всіх шлюбно-сімейних сферах. Для української родини останніх двох десятиліть, як і для всього суспільства, перехід у нову якість життя відбувався стрибкоподібно, вона несподівано зіткнулася з зовсім іншими соціально-економічними та соціокультурними умовами, опинившись під впливом ряду сполучених один з одним процесів, що торкнулися всього суспільства в цілому. Подолання розриву, що виник внаслідок цього між традиційним свідомістю і реальним буттям вимагало кардинальних змін світогляду, як на рівні суспільства, так і в рамках малих груп, особливо, сім'ї.

Фундаментом цих змін є радикальні зрушення в рольових і статусних позиціях чоловіки та жінки як системоутворюючих почав інститутів шлюбу та сім'ї. З одного боку, посилення неформального початку сімейно-шлюбних відносин, а також універсалізація гендерних ролей призводить до втрати стійкості шлюбів, до масштабного падіння рівня шлюбності і народжуваності. Головним суб'єктом такого суспільства стає не сім'я, а індивід, особистість. З іншого боку, відмова від суворо нормативного суспільного регулювання сімейного життя людей надав можливість встановлювати гнучкі, рухливі, що задовольняють інтересам представників обох статей гендерні кордону, змоделювати різноманітні сімейно-рольові конструкти з позиції гендерних взаємин [10; 35; 44; 47; 48].

Найбільш масштабний вплив на сім'ю має зростаюча емансипація індивідів, особливо жінок, (названа Бердяєвим «кризою родового початку»), і загострення проблем, пов'язаних з кризою інститутів

традиційної родинної культури, що виявляються в трансформації гендерних ролей у сім'ї та формуванні егалітарних відносин; зміні репродуктивних установок сім'ї, пов'язаних зі зміною ролі жінки в сім'ї та суспільстві та її емансипацією; зниження стабільності сім'ї та міцності сімейних уз внаслідок появи можливості вибору різних сімейних стратегій і багаторазового пошуку сімейного щастя; різноманітні типів сімейного поведінки і організації сім'ї.

Поширилися сьогодні погляди на взаємини чоловіка і жінки у шлюбі, розподіл сімейних обов'язків, диференціація праці в публічній і приватній сферах позиціонуються як добровільний соціальний контракт рівноправних агентів. Складність у тому, що подібний соціальний контракт ґрунтується на усталених традиційних уявленнях про зміст статевих ролей, підкріплених переконаннями в «природному» призначення статей. Саме сумнів в соціокультурній та історичній незмінності у становищі чоловіків і жінок, викликало до життя необхідність у новому понятті, яке б розкривало природу статі не стільки з біологічних позицій, скільки з соціокультурних. Цим можна пояснити введення в поле наукового дискурсу категорії «гендер».

Поняття гендеру ввійшло у вжиток із соціології і визначає, на відміну від біологічної, соціально-рольовий статус, соціальну стать людини у контексті базових вимірів соціокультурної структури суспільства [73].

Наукова література пропонує декілька концепцій гендеру, що зумовлено як відносною новизною гендерного підходу (перші ґрунтовні розв'язки з'явилися близько двадцяти років тому), так і складністю самого феномена. Загальним вихідним положенням для них є виокремлення понять “стать” (sex) і “гендер” (gender). Стать – термін, що означає ті анатомо-біологічні особливості людей (в основному за репродуктивною ознакою), на підґрунті яких вони розмежовуються на чоловіків і жінок; він вживається тільки стосовно характеристик і поведінки, котрі впливають безпосередньо із біологічних відмінностей між представниками обох

статей. Поняття “гендер” – складний соціокультурний конструкт, що відображає відмінності в ролях, поведінці, ментальних та емоційних рисах-параметрах між, власне, чоловічим і жіночим. Здебільшого гендер розуміють як організовану модель соціальних взаємостосунків у системі “жінка – чоловік”, яка становить не тільки зміст їхнього спілкування і взаємин у сім’ї, а й визначає характер соціальних міжособових стосунків в основних інституціях суспільства [18]. Тому гендер – це один із базових вимірів соціальної структури соціуму, що разом з іншими соціодемографічними і культурними характеристиками – раса, клас, вік, – зорганізовує соціосистему. Масове відтворення гендерної свідомості на рівні індивідів підтримує засновану за ознакою статі соціальну структуру. Ось чому коріння багатьох гендерних відмінностей варто шукати в культурних традиціях та соціалізації, і тільки їх менша частка залежить від уроджених, біологічних відмінностей між чоловіком і жінкою.

В останні роки соціальні стереотипи і статево-рольові інваріанти є актуальним предметом соціально-психологічного аналізу, особливо в аспектах сімейних відносин і виховання дітей та молоді. У цьому розрізі перші дослідження статево-рольової стереотипізації були присвячені спробам обґрунтувати типові відмінності, які відносяться до уявлень жінок і чоловіків один про одного і про себе самих. Підсумовуючи їх, у 1957 році **Дж. Мак Кі і А. Шерріфс** довели, що *типово чоловічий образ* – це набір рис, пов’язаний із соціально необмеженим стилем поведінки, компетенцією і раціональними здібностями, активністю та ефективністю, а *типово жіночий образ*, навпаки, містить соціальні і комунікативні вміння, теплоту та емоційну підтримку.

Разом з тим надмірна акцентуація як типово маскулінних, так і типово фемінних рис набуває вже негативного забарвлення: усталеними негативними ознаками чоловіка визнаються грубість, авторитаризм, зайвий раціоналізм, а жінок – формалізм, пасивність, зайва емоційність і т. ін. Але, як не парадоксально, традиційно чоловікам приписується більше

позитивних властивостей, ніж жінкам. До того ж чоловіки демонструють набагато більшу узгодженість стосовно типово чоловічих рис, аніж жінки щодо своїх жіночих.

Починаючи з 60-х років ХХ століття, велику популярність набули дослідження стереотипних уявлень про здібності чоловіків і жінок, їх компетентності в різних сферах діяльності і про причини їхніх професійних успіхів. Так, **П. Голдберг** вивчала *упередженість жінок* стосовно самих себе в науковій діяльності: студентки коледжів більш високо оцінюють наукові статті, написані чоловіками, ніж жінками. Приблизно такі ж дані були отримані і в експерименті, де обстежувані обох гендерних груп повинні були оцінити пропоновані їм на огляд картини, одні з яких нібито були написані жінками, а інші – чоловіками. Тут також мала місце переоцінка досконалості картин, написаних чоловіками.

Схожі з попередніми результати отримала **К. Доу**, котра спробувала інтерпретувати їх за допомогою **теорії каузальної атрибуції**, відповідно до якої успіх або невдача в якій-небудь діяльності пояснюються по-різному залежно від того, чи є вони несподіваними або, навпаки, очікуваними, вірогідними. Очікуваній поведінці звичайно приписуються так звані стабільні причини, а несподіваному – нестабільні. Тому відповідно до статево-рольових стереотипів добре виконання завдання і високий результат у чому-небудь, досягнутий чоловіком, найчастіше пояснюються його здібностями (приклад стабільної причини), а точно такий же результат, досягнутий жінкою, пояснюється її зусиллями, випадковим успіхом, іншими нестабільними причинами чи опосередкованою сторонньою підтримкою.

Окреслена типологія стабільних і нестабільних причин виявляється неоднаковою залежно від того, чия поведінка пояснюється – жінок чи чоловіків. Так, **С. Кислер** зазначає, що і “здібності”, і “зусилля” можуть мати різні оцінки при поясненні стратегії гендерної поведінки. Зокрема, при поясненні успіху жінки чинник зусиль розглядається найчастіше як нестабільний і в цілому має негативне забарвлення, а стосовно професійних

успіхів чоловіка він інтерпретується як стабільний і з позитивною оцінковою валентністю, тобто як необхідна умова “природної чоловічої потреби в досягненні”, здоланні бар’єрів і труднощів, які виникають на шляху до мети.

У соціальній взаємодії і в суто особистісному плані *для жінок компетентність є швидше негативним, ніж позитивним чинником*: висококомпетентні жінки не користуються довірою ні чоловіків, ні жінок, а тому їх уникають чи виключають із своєї групи, причому у ситуаціях як кооперативного, так і змагального діяння. І цьому є пояснення: висока компетентність жінки спростовує відповідні стереотипи, на що можна відреагувати по-різному: а) змінити стереотип; б) спростувати факт наявності компетентності; в) узагалі виключити компетентну жінку з групи.

Два останніх способи відреагування найбільш вживані. Програш жінці у змаганні, особливо для чоловіка з консервативними традиційними установками на взаємини статі, майже завжди означає зниження самооцінки, оскільки відповідно до неписаних культурних норм, справжній чоловік перевершує жінку і завжди повинен її перемагати.

Зазначений факт – це ще одна спроба пояснити існуючі статево-рольові стереотипи через більш широкий соціальний контекст. Причому в цьому випадку дослідники прагнуть не стільки описати зміст аналізованих стереотипів, скільки з’ясувати їх функції, опосередковано захищаючи у такий спосіб фактичну нерівність між обома статями.

Для виправдання традиціоналістських поглядів на статево-рольові стереотипи аналітики часто звертаються до далекого минулого, намагаючись зрозуміти наявну асиметрію на засадах культурно-історичного досвіду. Так, **Дж. Хантер**, вивчаючи зображення жінки в історії, дійшла висновку про його змістовну неповноцінність, про залежність процесу жіночої емансипації, починаючи з глибокої античності, від деструктивних соціальних наслідків – розпаду моралі та руйнування сім’ї. Наприклад, одна з головних причин падіння Римській імперії – невідконтрольний процес

жіночої емансипації. З іншого боку, значущий вплив на зміст сучасних статево-рольових стереотипів здійснила християнська традиція, яка розглядає жінку виключно як джерело зла, про що наочно свідчать численні жертвопринесення інквізиції.

Окрема сфера досліджень, де з особливою наочністю демонструється *захисна функція статево-рольових стереотипів*, – зґвалтування. Широке вивчення останніх розпочалося з середини 70-х років ХХ століття. За дуже короткий час проведено більше кількохсот досліджень. У зв'язку з цим, наприклад, **Г. Філд** пише, що чоловіки, порівняно з жінками, приписують набагато більшу відповідальність жертвам за те, що трапилося з ними. Вони здебільшого схильні консервативно інтерпретувати зґвалтування як промах самої жертви, після чого зґвалтована втрачає для них свою привабливість. Ті, хто налаштований ліберально, адресують жертві приблизно однаковий ступінь відповідальності, але не відмовляють їй у жіночій привабливості.

В інших роботах доведено, що жінки приписують жертві більшу відповідальність, ніж чоловіки, і більшою мірою шанобливо, поблажливо і зі співчуттям, ставляться до жертви. Отож *чинник привабливості жертви* також є далеко неоднозначним, адже, з одного боку, була уможливлена імовірність самого факту насильства (каузальний аспект), з іншого – переживається провина за те, що трапилося (моральний аспект). Звідси цікавими видаються такі результати досліджень:

– спокусливість жертви (в одязі і манері поведінки) збільшує приписувану їй вину і сприйману вірогідність зґвалтування (тобто і моральну, і каузальну її відповідальність);

– заміжнім жінкам, порівняно з незаміжніми, приписується більша вина, але не більш висока вірогідність бути зґвалтованою;

– привабливість жертви збільшує імовірність зґвалтувань, але не вину за нього;

– жінки наполягають на більш тривалому терміні ув'язнення для насильників, аніж чоловіки (**В.С. Агеев**).

Інтерпретація отриманих даних фіксує закономірну, але не завжди природну асиметричність у позиції жінок і чоловіків щодо *ситуації згвалтування*: жінки “вимушені” ідентифікуватися з жертвою, а чоловіки – з насильником. Тому в даному разі статево-рольові стереотипи виконують захисну функцію для жінок і виправдувальну – для чоловіків.

У форматі гендерного підходу психологи більше зосереджують увагу на традиційній жіночій ролі, що пояснюється очевидністю її недоліків (таких, як низький статус та оплата праці, відсутність влади і можливості кар’єрного зростання та ін.). Водночас і виконання чоловічої гендерної ролі пов’язане з надзвичайною стереотипністю і не позбавлене недоліків. Скажімо, обов’язковою умовою чоловічого Я є досягнення економічного успіху, що нерідко шкодить особистій адаптованості і близькості з сім’єю. Ця норма-стереотип означає, що цінність чоловіка визначається величиною його заробітку та успішністю його професійної діяльності. Оскільки для мільйонів чоловіків значний економічний успіх недосяжний, то вони природно компенсують його іншими показовими аспектами чоловічої ролі – надмірною незалежністю, агресією, фізичною силою (так звана компенсаторна мужність – її крайній і деструктивний варіанти).

На рівні наукової ідеї **О’Ніл** говорить про **гендерно-рольовий конфлікт** – психологічний стан, котрий виявляється у ситуаціях, коли сексиські гендерні ролі мають негативні наслідки. Зокрема, такий конфлікт може виникнути, коли чоловік різко обмежує свою поведінку і поведінку інших, виходячи з традиційного розподілу ролей, або коли навколишні чинять на нього тиск за порушення норм мужності, що відображається як у внутрішньоособистісній, так і в міжособистісній сферах. Тоді з’являються тривожність, депресія, відбувається зниження самооцінки, провокуються конфлікти на роботі і в сім’ї, актуалізуються питання влади і контролю у парних взаємостосунках, виникають епізоди фізичної і сексуальної агресії.

На переконання багатьох учених сьогодні *гендерна чоловіча роль* переживає глибоку кризу, яка спровокована змінами в суспільстві. Тради-

ційні чоловічі способи вияву турботи (щонайперше фізичний захист та фінансове забезпечення сім'ї) не цінуються так високо, як раніше, а замість цього від чоловіків очікується турбота про дітей, вираз ніжних відчуттів, допомога в домашніх справах, тобто поведінка, котра виходить за межі патріархальної чоловічої ролі і, відповідно, руйнує її.

Отже, існуючі *статеві стереотипи* підтримують традиційну гендерну систему з орієнтацією на чіткий розділ норм і правил поведінки, сфер життєдіяльності та сукупність обов'язків на чоловічі і жіночі, а тому жорстко регламентують розвиток особистості, ускладнюючи вітакультурний шлях до гендерної паритетності.

Проблема **статєво-рольової соціалізації** обіймає питання формування психічної статі дитини, психічних статевих відмінностей і диференціації, а тому перебуває на стику цілої низки наук – філософії, соціології, психології, медицини та ін. Однією з перших була *психоаналітична концепція* статєво-рольової ідентичності. Вона приписує основну роль у статєвій диференціації біологічним чинникам і вважає її визначальним механізмом процесу ідентифікації дитини з батьками. Традиційний психоаналіз відштовхується від того, що чоловіча і жіноча моделі діаметрально протилежні за своїми ознаками. Якщо для типово чоловічої поведінки характерна активність, агресивність, рішучість, розсудливість, то для жіночої – пасивність, нерішучість, залежність, конформність, відсутність логічного мислення, велика емоційність, соціальна врівноваженість. З. Фройд переконував, що тоді особистість розвивається гармонійно, повноцінно, коли наслідують ці моделі, а відтак і процес статєвої ідентифікації не порушується.

Теорія соціального навчіння і близька їй *теорія моделювання*, розглядаючи механізми формування психічної статі і статєво-рольових стереотипів, модифікували основний принцип бігевіоризму – **принцип зумовлення**. Відповідно до вимог останнього у розвитку статєво-рольової поведінки все залежить: а) від батьківських моделей, яким дитина прагне наслідувати, і б) від підкріплень, котрі безперервно продукують батьки:

позитивні – за поведінку, яка відповідає статі, і негативні – яка не відповідає чинній статі. Вочевидь тут виникає питання про зміст статевих уявлень і стереотипів самих батьків і відповідності їх загальноприйнятим нормам. Головна стратегія статево-рольового наuczіння адекватній гендерній поведінці у цій ситуації – це диференціація статевих ролей за допомогою спостереження, винагороди, покарання тощо. Згідно з теорією когнітивного розвитку позитивне і негативне підкріплення, які надходять від дорослого, та ідентифікація з ним справді відіграють вагомую роль у статевій соціалізації дитини. Однак визначальне в ній – це пізнавальна інформація, яку дитина одержує від дорослого, а також розуміння ним своєї статевої приналежності і того, що це властивість постійна, нездоланна.

Дж. Стоккард і М. Джонсон, спираючись на відповідні положення теорії соціальних очікувань, обґрунтовують твердження про те, що *стать біологічна* (хромосомний і гормональний набори) може лише допомогти спрогнозувати потенційну поведінку людини, а головне – *стать психологічна, соціальна*, яка формується прижиттєво і підлягає расовим, класовим, етнічним та ситуативним статевим впливам та їм відповідним соціальним очікуванням. Критикуючи фрейдистів за ідеалізацію традиційних статевих ролей, ці дослідники стверджують, що традиційні стандарти фемінності чи маскулінності не є ідеальною моделлю сучасного чоловіка і жінки. Наприклад, виховання дівчинки, засноване на традиційному розумінні жіночності, може зробити її поганою матір'ю – безпорадною, пасивною, залежною, емоційно вразливою.

В дослідженні **Дж. Мані і А. Ерхарда** вивчалися, з одного боку, анатомо-фізіологічні індикатори (хромосомний набір, баланс чоловічих і жіночих гормонів та ін.), з іншою – чинник приписування індивідом себе до тієї або іншої статі. Встановлено, що якщо в більшості дітей цей чинник та анатомо-фізіологічні індикатори мали пряму кореляцію, то навіть для дітей, котрим властиві анатомо-фізіологічні задатки обох статей, вирішальним у

статеврольовому розвитку є віднесення себе до чоловічого сегмента людства, або жіночого.

С. Бем та її колеги, на протигагу погляду традиційної психології стосовно того, що чоловіки і жінки, щоб бути пристосованими в житті, повинні мати традиційно встановлені, статево адекватні характеристики, виявили низьку пристосованість осіб, які володіють винятково лише такими характеристиками. З'ясувалося, що найбільш адаптованим у соціумі є *андрогенний тип*, що поєднує риси тієї та іншої статей і є найпоширенішим. Ці нові наукові дані, справедливо загострюючи проблему соціально-гендерної нерівності в сучасному суспільстві, мають певні концептуальні програми. Так, хоча соціальні очікування і соціальна норма поведінки для чоловіків і жінок у ковітальному вимірі відіграють величезну роль в організації процесу статевої соціалізації, все ж не менш значущою є і сама активність індивіда, його особисті мотиви, цілі і схильності. Це можна пояснити тим, що схвалення ним соціальних цінностей – процес активний: кожен спроможний варіювати ролі, ухилятися чи приймати соціальні стандарти.

Разом з тим соціальні очікування навколишніх можуть істотно відрізнятися за своїм змістом від особистісних, що, безумовно, відображається на їх статево-рольовій поведінці. Крім того, існують об'єктивні і суб'єктивні причин, через які очікувана вчинкова дія може бути заблокована. Зокрема, високий професійний статус жінки здатний істотно модифікувати виконання нею ролей матері і дружини. Отож і наукова психологія стоїть перед вибором: прийняти за визначальну традиційно чоловічу і жіночу парадигмальні моделі чи аргументувати вже реально існуючу андрогінію.

2.3. Особливості сучасної української сім'ї : гендерний підхід

У процесі історичного розвитку сім'я, адаптуючись до соціальних реформацій, зазнає значних змін. Непослідовність, а іноді й суперечливість цих змін, визначають різноманітність існуючих моделей сім'ї, багато з яких мають перехідний характер. Після детального вивчення наукових праць з цієї проблематики нами виділено такі особливості сучасної сім'ї [38]:

1) попростішало ставлення молоді до вступу в шлюб і його розірвання, появи дітей тощо. Сьогодні у виборі форм шлюбно - сімейних стосунків більше чверті юнаків і дівчат віддають перевагу незареєстрованому співжиттю (громадянському шлюбу).

2) змінилися ролі членів сім'ї. Сучасна сім'я переживає перехідний період від патріархальної до біархатної сім'ї, де співіснує влада обох, де здійснено рівність чоловіка і дружини як у правах, так і в обов'язках. Суперечності з цього приводу і є причиною напруження, конфліктів, які підривають основи сім'ї;

3) сучасна сім'я стала молодшою. В Україні із загальної кількості зареєстрованих у 2016 р. шлюбів 23,4 % таких, вік нареченого чи нареченої в яких не перевищує 20 років. А середній вік сім'ї при народженні першої дитини знизився на 1,7 року, другої – 4,7 року;

4) сучасна сім'я стала більш гетерогенною в усіх аспектах: у соціальному, майновому, релігійному тощо. Однорідність, характерна для сім'ї в минулому, означала і єдність установок партнерів щодо сімейного життя. Гетерогенність шлюбів ускладнює взаємну адаптацію молодого подружжя;

5) змінилися стандарти поведінки, сімейні цінності, відбувається переоцінка досвіду сімейного життя, який має старше покоління. Сьогодні питання про шлюб вирішують самі наречені, для сім'ї нашого часу не існує жодних правил: батьківська сім'я не стає взірцем для молодих у побудові своєї сім'ї;

6) здійснено перехід від багатодітності (5 і більше дітей) до малодітності (1 - 2 дитини);

7) має місце відмінність у професійних заняттях та інтересах. Сьогодні нерідко подружжя навіть приблизно не в змозі розібратись, чим на службі займається їх партнер. Зрозумілими є лише зовнішні атрибути: переміщення по службі, зміни в зарплаті (у дітей в оцінках);

8) відбувається вирівнювання сімейних функцій у сфері сімейно - побутового обслуговування, до того ж причиною цього процесу є поява такого явища на всьому пострадянському просторі як дача, де можливостей для прикладання чоловічої сили об'єктивно більше. Психологічно спостерігається більше спокою і задоволення;

9) сучасній сім'ї властива соціальна та географічна мобільність, пов'язана з самостійним і незалежним професійним і особистісним самовизначенням дітей без успадкування соціального статусу і професійної спеціалізації батьків;

10) система «сім'єцентризму» з орієнтацією на матеріальні блага, цінностями обов'язку, сімейної відповідальності, народження і виховання дітей, турботи про старість батьків, домінування авторитету батьків поступається місцем системі «єгоцентризму» з цінностями індивідуалізму, незалежності, особистих досягнень, посиленням відчуття сильного «Я»;

11) суттєво слабшають родинні зв'язки в житті окремої сім'ї та її членів, змінилися стандарти поведінки, сімейні цінності, відбувається переоцінка досвіду сімейного життя, який має старше покоління. Сьогодні питання про шлюб вирішують самі наречені, для сім'ї нашого часу не існує жодних правил: батьківська сім'я не стає взірцем для молодих у побудові своєї сім'ї;

12) змінюється роль зовнішніх щодо сім'ї регуляторів поведінки (релігія, традиції, звичаї): прабатьків стримували потужні соціальні начала: громадська думка села, церква, родинні традиції, якийсь час ідеологія КПРС тощо. Все це в наші дні успішно зруйнувалось. Сьогодні зовнішніх факторів

підтримки сім'ї не залишилось. При цьому чимало сімей взагалі не визнає релігії;

13) відбувається перехід від сім'ї великої, нерозділеної, в якій разом жило кілька поколінь (діти, батьки, діди, прадіди), до сім'ї, що складається тільки з батьків і дітей, сім'ї «нуклеарної»;

14) соціально - економічна незахищеність сучасної сім'ї, особливо молоді. 92 % молодих сімей, за даними Т. Говорун, зазнають значних труднощів матеріально - побутового та фінансового характеру. У молоді сім'ї найменші прибутки, серед молодих найбільше безробітних. Молода сім'я не має ніяких перспектив, а звідси – зменшення народжуваності, зростання конфліктів;

15) зростає роль психологічних, моральних факторів стійкості сім'ї. В окремі періоди історії шлюб ставав чисто практичною справою. Чоловік чекав від дружини сексу, турботи про дім, дітей, допомоги в господарстві. Жінці ж традиційно була необхідна економічна забезпеченість і захист. Якщо ці вимоги один до одного задовольнялись, шлюб був успішним

16) змінилось співвідношення трьох видів поведінки людини: шлюбної, сексуальної і прокреативної:

17) еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки в бік пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

18) винахід надійних контрацептивних засобів проти запліднення (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття);

19) має місце суперечність між виробничою і побутовою ролями жінки, що є джерелом напруженості, веде до послаблення контролю за поведінкою дітей. Жінка активно працює у сфері суспільного виробництва, маючи однакову з чоловіком освіту і спеціальність. Відповідно змінюється психологія обох одружених, а без врахування цього не може бути й мови про дошлюбну готовність молоді;

20) спостерігається небувало високий ступінь автономності дітей від батьків;

21) складнішими і проблематичнішими стають стосунки дітей і батьків. Діти рано набувають високий статус у сім'ї, мають небувалий ступінь автономності від батьків, часто мають вищий рівень освіти, можливість проводити більшу частину вільного часу поза сім'єю. При цьому далеко не завжди вони думають про схвалення їх часопроведення батьками. Авторитет батьківської влади сьогодні часто не спрацьовує – на зміну йому мають приходити авторитет особистості батьків;

22) зростає вплив засобів масової інформації на уявлення про сімейні цінності та статеву мораль. Кіно, телебачення показують різні стандарти життя, в яких дитина не в змозі розібратися. Масове захоплення порнофільмами може сформувати в юного глядача феномен звикання, викликати прагнення відтворити побачені сексуальні дії. Окрім того, радіо, телебачення, відео значною мірою збіднюють внутрішньо - сімейне спілкування, позбавляють молодих необхідності шукати реального співрозмовника, формують слухача, глядача, тобто пасивного споживача, який ніколи не стане активним суб'єктом культури;

23) значний вплив на сучасну сім'ю здійснює науково - технічна революція. Суттєво спростивши побут, вона в той же час звалилась на неї численними стресами. Вона механізувала і деперсоналізувала професійну діяльність, спричинила те, що цінність людини стала визначатися рівнем прибутку, у зв'язку з чим жінка, що не зайнята у сфері виробництва, не отримує зарплату за домашню працю і виховання дітей стала почуватися

людиною другого гатунку, виділила мобільність як необхідну умову успішного просування ієрархічною драбиною, що вимагає переїздів з місця на місце, розлучень з сусідами, друзями;

24) зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками і майном сім'ї тощо);

25) урізноманітнюються типи сім'ї. З'явилося чимало нових, незвичних форм шлюбних і позашлюбних стосунків: «шведська сім'я» і екстериторіальні шлюби, свінгерство (постійне чи періодичне спільне проживання сімейних пар); «відкрита сім'я», коли партнери мають позашлюбні зв'язки; громадський шлюб; послідовна моногамія (чого раніше не дозволяла робити громадська думка);

26) змінюється мотивація створення сім'ї. Головними мотивами вибору подружнього партнера раніше були станові і матеріальні міркування. Одруження пов'язувалось із розміром посагу. Раніше дівчина в Україні не виходила заміж, її «видавали», часто не цікавлячись її бажанням. Сьогодні мотивація вступу до шлюбу більш різнопланова: тут і кохання, раціональний мотив, за прикладом друзів, з помсти і т. п. Матеріальні міркування, питання посагу, зазвичай, вже не мають вирішального значення.

27) лібералізація громадської думки з питання дошлюбного сексу: більш ранній сексуальний дебют, поширення безладних статевих контактів призводять до того, що дівчата, молоді жінки втрачають віру (зрештою і юнаки та молоді чоловіки) в можливість створити нормальну сім'ю, народжують дітей без офіційних батьків, до яких не ставлять ніяких претензій. Окремі навіть не знають, від кого саме вони народили;

28) зменшилась цінність чоловіка в очах жінок. Цей феномен ще буде досліджуватись, але можна назвати кілька причин, що лежать на поверхні:

- а) зросла кількість жінок, освіта яких перевершує рівень освіти чоловіків;
- б) жінки швидше і легше пристосовуються до реальної, особливо мінливої дійсності;
- в) все більше жінок займають керівні посади в різних сферах життя суспільства;
- г) економічна незалежність жінок;
- д) готовність без чоловіка зачати і виховати дитину.

Багато в чому перспективи розвитку сім'ї в Україні кінця ХХ - початку ХХІ ст. будуть залежати від піднесення соціально - економічних умов життя у державі, створення підвалин для самореалізації особистості у сфері приватного бізнесу, переорієнтації виробництва державних підприємств, подальшого розгортання процесів демократизації суспільного життя. Піднесення загальної культури українського суспільства – культури виробництва, торгівлі, споживання, побуту, дозвілля вимагатиме від індивіда адекватного рівня освіти, поведінки, спілкування, тобто особистісного розвитку. Сприятливі йому вже зараз покликані психологічні консультативні центри, служби сім'ї, центри сексології тощо. Слід зазначити, що робота наведених організацій має базуватись на принципово інших концептуальних основах, ніж у попередні часи. А саме: діяльність спеціалістів - психологів, сексологів, психотерапевтів, соціальних працівників мусить бути орієнтована не стільки на те, щоб полегшити ззовні реалізацію тієї чи іншої функції сім'ї, скільки на підтримку і розвиток здатності мікрочастки суспільства до саморозвитку, самовдосконалення і самовідтворення на вищому щаблі подружніх взаємин та життєдіяльності. Для досягнення такого розвитку сімейних стосунків необхідні не готові, розроблені спеціалістом рекомендації, а залучення членів родини до самостійного вирішення проблеми, пошуку найоптимальніших шляхів. Спілкування подружжя мусить орієнтуватись на розв'язання сьогоденних конкретних кризових проблем [42]. Звертання до минулого родини має застосовуватись лише у

зв'язку з вирішенням проблем сьогодення, а не з метою моралізування та напучування. Терапія реальністю включає в себе також пошук не єдиної, а альтернативних моделей статевої поведінки, що підвищує ймовірність правильності прийняття рішення у можливих важких ситуаціях.

За сучасної економічної та соціально - політичної ситуації в Україні змінюються морально - психологічні установки молоді стосовно шлюбу, сім'ї і репродуктивних орієнтацій, мотиви материнства та батьківства відтісняються конкуруючими потребами самореалізації у житті та адаптації молоді сім'ї до нових соціально - економічних умов. Докорінні перетворення в сучасному українському суспільстві потребують постійного врахування змін умов життєдіяльності сімей і своєчасного формування державної сімейної політики.

Науковці, менеджери та практичні працівники у сфері державної сімейної політики аналізують соціально-демографічні аспекти життєдіяльності сімей, їх соціально-економічне становище, проблеми репродуктивного здоров'я та планування сім'ї, особливості впливу соціокультурного та інформаційного середовища на формування молоді особистості, можливості і ефективність реалізації виховного потенціалу української родини. Особливе місце в арсеналі засобів регулювання сімейних відносин та захисту сім'ї належить вдосконаленню сімейного законодавства України, і фахівці аналізують цю проблему під кутом зору забезпечення гендерної рівності у шлюбних відносинах. Взагалі проблема гендерного паритету у сфері сімейного життя в умовах розбудови сучасного українського суспільства набуває особливого значення. Тому дослідники вивчають медико-соціальні та гендерні аспекти планування сім'ї, соціально-психологічні засади гендерного паритету в сім'ї, особливості прояву гендерного паритету батьків у вихованні дитини в сім'ї, гендерні стереотипи і установки щодо домашнього насилля та інші важливі аспекти цієї проблеми [43; 44; 48].

Розгляд шлюбно-сімейних процесів здійснюється фахівцями у контексті як становлення нової соціальної структури українського суспільства, так і механізмів взаємодії і чинників та особливостей прояву і наслідків економічної і демографічної кризи. При цьому особливої уваги набувають розробка і уточнення національної сімейної, молодіжної та всієї соціальної і демографічної політики щодо протидії демографічній кризі та поглибленню її проявів у шлюбно-сімейній сфері. Несприятливі тенденції шлюбності завдають збитків шлюбно-сімейній структурі населення, насамперед з огляду на занадто низьку народжуваність в Україні. Україна належить до країн з високим рівнем розлучень. Характерною сучасною особливістю є зростання рівня позашлюбної народжуваності. Найгостріші наслідки розлучень, позашлюбної народжуваності та відкладення шлюбів – це поширення безшлюбного материнства та безбатьківства і сирітства, а отже – і проблеми матеріального утримання та виховання дітей.

Економічна криза, що супроводжувала перехід до ринкової економіки в Україні, виявилася досить гострою і суттєво вплинула на добробут сімей. Вимушена неповна зайнятість, криза неплатежів, низькі стандарти оплати праці та недосконалість соціальної політики призвели до погіршення життя значного числа сімей. Особливо відчутно позначився негативний вплив цих факторів на економіці родин, що мають дітей. Гострою залишається проблема доступу до базових можливостей розвитку людського потенціалу: продуктивної зайнятості, освіти, базового медичного обслуговування, нормальних житлових умов [17; 22].

Процес «проїдання» сімейного бюджету, який спостерігається протягом досить тривалого періоду, є однією з найбільш загрозливих ознак зниження рівня життя населення в цілому, хоча структура споживчих витрат домогосподарств істотно диференційована за соціальними групами населення з різними доходами. Найменш забезпечені родини практично всі кошти витрачають на харчування, задовольняючи свої потреби у продуктах харчування, в кращому випадку, на рівні фізіологічних норм.

Поряд із вивченням соціально-демографічних аспектів життєдіяльності сімей, особливостей доходу та споживання сучасної української родини багато дослідників аналізують можливості та обмеження реалізації їх виховної функції, соціальні і психолого-педагогічні умови сучасного сімейного виховання, особливості соціалізації дітей залежно від типу сім'ї за структурою, рівнем матеріального становища, характером стосунків між дитиною та батьками.

Проте в державі в умовах складної соціальної ситуації зароджується і розвивається специфічна дитяча субкультура, яка характеризується негативізмом у ставленні до суспільного оточення, його правових і моральних вимог, про що свідчить статистика правопорушень та кризових станів: зростання числа конфліктів у сім'ях, збільшення числа втеч із дому, погіршення психічного та фізичного здоров'я дитини. До цього призводить несприятливе побутове оточення, важке матеріальне становище дисфункційних сімей і погіршення на цьому тлі внутрішньосімейних відносин. Деформація у стосунках між батьками і дітьми, несприятливі умови сімейного виховання збільшують число дітей та підлітків, які не вчаться і не працюють, кидають домівку, йдучи жити на вулицю. Це призводить до того, що поведінка дітей, які залишають сім'ю, виходить за межі моральних і правових норм. Підлітки через сімейні проблеми стають "вуличними" та спілкуються з такими, як самі. Нездорова атмосфера в сім'ї руйнує (спотворює) уяву дитини про сім'ю як про первинний осередок суспільства.

За цих умов фахівці приділяють увагу удосконаленню та впровадженню інноваційних технологій соціальної роботи з окремими категоріями сімей, поглибленню напрямів роботи щодо роз'яснення причин виникнення конфліктів у сім'ях, навчанню елементарним технологіям нівелювання або уникнення конфліктів, основам сімейної психології тощо.

Висновки до другого розділу

1. У сучасному українському суспільстві глибинні трансформації торкнулись усіх галузей суспільного життя. Зокрема суспільні зміни позначились на життєдіяльності сучасної української сім'ї, що є складним соціокультурним явищем.

2. Ґрунтовний науковий аналіз основних функцій сучасної сім'ї (матеріально-економічної, житлово-побутової, репродуктивної (демографічної), комунікативної, виховної, рекреативна (організація дозвілля) дав змогу визначити основні їх типи (зокрема обґрунтувати тип благополучної і неблагополучної сім'ї у сучасному розуміння), що має важливе практичне значення для вивчення структурних та функціональних особливостей сім'ї, констатування існуючих соціально-психологічних і соціокультурних проблем, з метою їх подальшої профілактики та подолання.

3. Поширення сьогодні поглядів на взаємини чоловіка і жінки у шлюбі, розподіл сімейних обов'язків, диференціацію праці в публічній і приватній сферах позиціонуються як добровільний соціальний контракт рівноправних агентів. Складність у тому, що подібний соціальний контракт ґрунтується на усталених традиційних уявленнях про зміст статевих ролей, підкріплених переконаннями в «природному» призначення статей. Саме сумнів в соціокультурній та історичній незмінності у становищі чоловіків і жінок, викликало до життя необхідність у новому понятті, яке б розкривало природу статі не стільки з біологічних позицій, скільки з соціокультурних. Цим можна пояснити введення в поле наукового дискурсу категорії «гендер».

4. Гендер – складний *соціопсихологічний феномен*, який можна досліджувати на двох рівнях: а) як соціального інституту і б) як індивідуального статусу чи соціальної ролі особи. Як соціальна стать, гендер означає сукупність поведінкових норм і позицій, які властиві

особам жіночої або чоловічої статі у певному суспільстві і в єдності з іншими характеристиками (етнонаціональними, родинними, віковими тощо) організують соціальну систему. Водночас із позицій особи гендер – це *соціальний статус*, який визначає індивідуальні можливості в освіті, професійній діяльності, дозвіллі, доступі до влади, сексуальності, виконанні сімейних функцій, репродуктивній поведінці, творчості. У такому контексті сім'я розглядається по-перше, як перший і один із головних інститутів соціалізації та набуття гендерної ідентичності підростаючим поколінням, по-друге – як осередок збереження традицій та норм, прийнятих у даному суспільстві, а по-третє – як складне та поліфункціональне утворення, у якому як у дзеркалі відображаються усі соціально-економічні зміни, що проходять у соціумі в цілому [74].

5. Загальноекономічна криза та криза усіх соціальних інститутів, що спостерігається у країні протягом останніх десятиліть, дають можливість стверджувати про глибокі кризові трансформаційні зміни і у сучасній сім'ї та виокремити їх основні ознаки, у тому числі і з точки зору гендерного підходу: - сім'я перестає бути основним способом включення молодого покоління в культурну традицію; - серйозної трансформації зазнали сімейні цінності практично у всіх шлюбно-сімейних сферах; - відбулися радикальні зрушення в рольових і статусних позиціях чоловіки та жінки; - посилений вплив неформального початку сімейно-шлюбних відносин, а також універсалізація гендерних ролей призвела до втрати стійкості шлюбів, масштабного падіння рівня шлюбності і народжуваності; - внаслідок емансипації, зміни гендерних ролей у сім'ї та втрата сучасним чоловіком традиційної монополії на шлюбному ринку, зокрема соціального, пріоритету на вибір партнера, спостерігається формування егалітарних відносин та зміна репродуктивних установок сім'ї.

РОЗДІЛ 3

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ

3.1. Соціально - психологічні моделі допомоги сім'ям

На сьогодні дослідження сім'ї в Україні, практична робота з сім'єю є доволі популярним напрямком психологічної науки і практики, особливо порівняно з попередніми роками, коли ця проблема знаходилася на периферії наукової думки. Так, зростають – як кількісно, так і якісно – установи та організації, що займаються проблемами сім'ї на державному рівні. Це насамперед установи, які реалізують державну політику допомоги сім'ї (Центри соціальних служб для молоді, відділи сім'ї та молоді, Служба у справах неповнолітніх). Діяльність недержавних фондів, організацій (Спілка захисту сім'ї та особистості, Центр екології сім'ї та ін.) також робить вагомий внесок у сферу практичної допомоги сім'ї та наукових досліджень [37; 50]. Ґрунтовними психологічними та соціально - психологічними дослідженнями проблем сім'ї займаються такі провідні наукові установи, як Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Інститут психології АПН України, Інститут соціальної і політичної психології АПН України, Інститут проблем виховання АПН України. Одним з основних об'єктів соціальної роботи виступають молода сім'я та сім'ї, які мають проблеми у сімейному вихованні, сім'ї, які за особливостями своєї життєдіяльності потребують соціальної підтримки, допомоги, реабілітації. Це неблагополучні, багатодітні, студентські сім'ї, сім'ї мігрантів та біженців, сім'ї з дітьми і батьками - інвалідами, сім'ї з нестандартною дитиною, бідні й малозабезпечені сім'ї, сім'ї одиноких та неповнолітніх матерів та ін. Соціальна робота з молодими сім'ями полягає у забезпеченні соціальної профілактики сімейного неблагополуччя; здійсненні системи заходів, спрямованих на запобігання аморальній, протиправній поведінці дітей та молоді; наданні соціальної допомоги та послуг з метою реалізації

програми роботи з молодю сім'єю; наданні допомоги батькам у розв'язанні складних питань сімейного виховання; здійсненні соціальних послуг, здійсненні соціальної реабілітації.

Мета соціальної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально - психологічної, психолого - педагогічної, соціально – медичної, юридичної, інформативно - консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності [57; 58: 64 та ін.]. Соціальна робота з сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально - побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно - творчого процесу. Завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю - надання конкретної індивідуальної допомоги сім'ї й молоді, яка збирається укласти шлюб, з метою раціональної організації спілкування, планування сім'ї, життєдіяльності та відпочинку, спілкування сім'ї з оточуючим середовищем, навчання раціонального розв'язання та подолання складних сімейних колізій, виховання дітей, а також профілактична робота з запобігання розлучень та ін.

Одним з важливих принципів роботи з сім'єю є принцип самозабезпечення сім'ї, тобто надання їй соціальної допомоги з метою пошуку і стимуляції її внутрішніх резервів, які допоможуть сім'ї вирішити власні проблеми [81].

Соціальна робота з сім'єю спрямовується на всю сім'ю в цілому, а також на окремих її членів (дітей, батьків, подружню пару, інших членів родини). У процесі такої роботи вирішується питання раціональної організації внутрісімейного спілкування, нормалізації життєдіяльності і відпочинку сім'ї та окремих її членів, спілкування з оточуючим

середовищем, допомога надається у раціональному розв'язанні складних сімейних колізій, конфліктів, знімаються стреси [61].

Соціальна профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально - психологічних, медико - соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; у формуванні відповідального батьківства, збереженні репродуктивного здоров'я молоді; в організації роботи щодо запобігання помилок, розрахунків у системі сімейного виховання.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню у сім'ї нормальної життєдіяльності. Соціальні послуги можуть мати інформаційний, консультативний характер, метою їх є надання психолого - педагогічної, правової, соціально - медичної, матеріальної підтримки сім'ям. Завдання полягає у тому, щоб допомогти сім'ї в цілому і кожному з її членів справитися з повсякденними життєвими труднощами проблемами. Тобто кожна людина і сім'я в цілому мусить продіагностувати проблеми, які з'явилися, і самостійно вирішити їх. У разі потреби здійснюється їх корекція [48, с. 43].

Соціальний працівник виступає посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Соціальні послуги спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Це, насамперед, роз'яснення про пільги, що надаються молодим сім'ям, жінкам, одиноким, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей і сімей групи ризику, їх батькам, формування їхньої правосвідомості, відповідального ставлення батьків до батьківських обов'язків, надання різних видів соціальних послуг дітям і сім'ям - жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, які опинилися в екстремальній ситуації, а також молоді, яка збирається взяти шлюб.

Молодій сім'ї, неповнолітнім та молоді має бути гарантованим надання різного роду інформативних консультацій [62].

Соціальної допомоги потребують також сім'ї, які мають проблеми у вихованні дитини з будь-яких причин, проблеми у внутрішньосімейних взаємовідносинах або у стосунках із суспільством, в організації життєдіяльності сім'ї, а також сім'ї соціального ризику з несприятливими умовами існування. Такі сім'ї потребують різних видів допомоги: з питань планування сім'ї, виховання та догляду за дітьми, адаптації до зміни зовнішніх умов, розробки індивідуальних сімейних стратегій, підготовки молоді до вступу в шлюб, організації вільного часу молодої сім'ї, налагодження сімейного побуту й господарства, удосконалення взаємостосунків у сім'ї тощо.

Соціальний патронаж – один з напрямів соціальної роботи, спрямований на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми - інвалідами та ін.).

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги молодій сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервово-психічних захворювань, а також допомоги про, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності. Крім того, соціальна реабілітація передбачає надання допомоги сім'ям, члени яких мають стійку алкогольну чи наркотичну залежність, повернулися з місць позбавлення волі тощо [61 - 62].

Робота з соціальної реабілітації проводиться як з кожним членом сім'ї індивідуально, так і з усією сім'єю та її родичами. Основна мета такої роботи – виведення членів сім'ї з програми стану, надання соціально -

медичної, соціально - правової допомоги, відновлення честі, гідності, права і свободи членів сім'ї.

Так наприклад, Українським державним центром соціальних служб для молоді розроблена і впроваджена програма молодою сім'єю. Завдання цієї програми – програма розв'язання питань стабілізації молодої сім'ї, підготовка молоді до шлюбу, профілактика сімейної дисгармонії, сімейного неблагополуччя, підготовка молодих батьків до виконання батьківських обов'язків і реалізація рекреативних потреб сучасної молодої сім'ї. Мається на увазі надання конкретної індивідуальної методичної допомоги різним типам молодих сімей і про людям, хто збирається одружуватись або щойно одружився; про, хто тривалий час одружені й мають проблеми у взаємостосунках; молодим батькам, які збираються мати дитину або вже мають новонароджену дитину; батькам у вихованні дітей різних вікових груп та ін.

Ця програма пропонує систему роботи соціальних служб для молоді з молодою сім'єю [50]:

- 1) підготовку молоді до сімейного життя;
- 2) роботу з молодими сім'ями у плані стабілізації сімейних стосунків;
- 3) допомогу батькам щодо розв'язання різноманітних проблем сімейного виховання;
- 4) соціальну реабілітацію у роботі з сім'єю. Розроблена система програм молодою сім'єю має на меті сприяти удосконаленню соціальної роботи за цими напрямками.

Підготовка молоді до сімейного життя передбачає формування навичок здорового способу життя, психолого-педагогічних, юридичних, економічних, медичних знань з питань становлення особистості, формування статево-рольової ідентифікації, розвитку комунікативних навичок, корекції особистих проблем, духовного виховання, створення власного іміджу, оволодіння знаннями медико-соціальних проблем алкоголізму, наркоманії, профілактики захворювань, що передаються

статевим шляхом, планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я молоді, профілактики вагітності, народження здорових дітей, розвитку сімейних традицій тощо.

Ця робота проводиться серед учнів шкіл, шкіл - інтернатів, ПТУ, ліцеїв, коледжів, вузів, у робітничих та студентських гуртожитках, а також з молодими парами, які подали заяву до ЗАГСу. До роботи залучаються спеціалісти: соціальні педагоги, психологи, юристи, економісти, наркологи, гінекологи, програм, венерологи, сексологи, психотерапевти, спеціалісти з планування сім'ї тощо.

Форми та структури організації роботи: мобільні курси, навчально - консультативні пункти (у тому числі виїзні у сільські місцевості), вечірні жіночі та юнацькі гімназії, клуби для дівчат, кабінети довіри; лекторії, дискусійні клуби, діяльність спеціалізованих служб (служба знайомств, пошта довіри, школа молодого подружжя, телефон довіри) тощо. Для досягнення поставленої мети застосовуються такі форми роботи, як різноманітні комунікативні тренінги, тестування, індивідуально - групові психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, лекції та семінари, проектні методики, шоу - програми, тематичні КВК тощо. З метою створення поширення інноваційних соціальних технологій організуються експериментальні майданчики [19, с.56].

Робота з молодими сім'ями по стабілізації сімейних стосунків - це, насамперед, діяльність центрів ССМ по удосконаленню взаємостосунків у сім'ї, профілактиці дисгармонії сімейних відносин, подружніх конфліктів, реалізація програми планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я членів сім'ї, формування здорового способу життя сім'ї, організація її вільного часу, допомога в організації сімейного господарювання та побуту, створення іміджу кожної сім'ї, ознайомлення з юридично - правовим аспектами шлюбно - сімейних стосунків, надання соціальної допомоги, організація соціального патронажу різних за типами

неблагополучних сімей, проведення благодійних акцій та допомога малозабезпеченим, багатодітним сім'ям тощо.

Основні шляхи вирішення проблем у цьому напрямі: створення консультативних пунктів, кабінетів, консультативних служб, у тому числі виїзних для роботи з сільською сім'єю, діяльність центрів "Родинний дім" тощо. Але найбільш поширеною і ефективною стала робота клубів молоді сім'ї, які приваблюють молодих людей своєю демократичністю, доброзичливими взаєностосунками з клієнтами, розвитком ініціативи членів клубу, їх творчого підходу до програм різними категоріями сімей. При центрах ССМ України працює понад 250 таких клубів.

Однією з ефективних форм робіт з молодими сім'ями стали культурно-масові розважальні, конкурсні форми роботи. Це не лише найбільш раціональна на даному етапі форма організації дозвілля молодих сімей, а й пропаганда кращих сімейних традицій українського народу, звичаїв, обрядів, пошук сімейних талантів, розвиток пізнавальних інтересів членів сім'ї, творчої ініціативи, обмін досвідом у сімейному вихованні, зміцнення взаєностосунків у сім'ї, відродження родинно - побутової культури українського народу тощо.

Масово-розважальні заходи, сімейні свята найчастіше проводяться за такими формами: Тиждень планування сім'ї, День матері, календарні, православні, релігійні свята, обряди. Вони відзначаються як щорічні обласні конкурси молодих сімей, конкурси, вечори студентських сімей, свята молодих сімей, конкурси сімейних ерудитів, на краще сімейне подвір'я, виставки дитячих творів, малюнків про сім'ю, фестиваль сімейних творчих колективів, сімейні спортивні свята, сімейні ігри, фотовиставки, спортивні змагання «Я і моя сім'я» та н.

Допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання полягає у наданні їм допомоги у вирішенні складних питань родинної педагогіки: підготовка молодих батьків до народження дитини, соціально-психологічна, психолого-педагогічна допомога батькам у

вихованні дітей різних вікових груп з урахуванням індивідуально - психологічних особливостей кожної дитини, підготовка дитини до школи, застосування різних форм і методів сімейного виховання, вирішення складних проблем у взаєностосунках батьків та дітей, вирішення юридичних проблем цих взаєностосунків.

Соціальної допомоги потребують також неповнолітні та самотні матері, благополучні сім'ї, сім'ї з дітьми-інвалідами, прийомними, усиновленими дітьми, вихователі дитячих будинків сімейного типу; сім'ї, в яких виховуються проблемні діти, а також обдаровані; сім'ї з нестандартними дітьми, де дитина зазнала різного виду насильства (фізичного, психічного, сексуального) та ін.

В процесі такої роботи надається також соціальна, психолого - педагогічна допомога вчителям, шкільним психологам, класним керівникам з питань організації їх взаєностосунків з батьками, класним колективом, вивчення особливостей окремих класних колективів та дітей, робота з окремими категоріями сімей та дітьми з таких сімей.

Реалізація центрами соціальних служб для молоді цих проблем здійснюється завдяки створенню школи самотної матері, школи батьківської підтримки, телефону довіри, консультативних пунктів при школах, ПТУ, соціальних служб для батьків, соціально-медичних курсів для молодих жінок, клубів молодих батьків та ін. Основні форми роботи: семінари, конференції, "круглі столи", індивідуальні консультації, тренінги, вивчення педагогічних ситуацій, педагогічні бліц-турніри, сімейні посилки, психодрама, транзактний аналіз, кінолекторії тощо.

Питання сімейної психотерапії є найбільш складним у реалізації в діяльності соціальних педагогів. Робота у цьому напрямі передбачає соціальну реабілітацію-сімей з дисгармонією у сімейних взаєностосунках, наявністю конфліктних ситуацій, де члени сім'ї зловживають алкоголем, наркотичними речовинами, мають різні види нервових захворювань, що створює загрозу для стабільності сім'ї. Існують сім'ї, які потребують

соціально-психологічної допомоги внаслідок тимчасових або затяжних труднощів (серйозні тривалі захворювання членів сім'ї, майнові втрати, нервово-психічні захворювання, різні акцентуації в характерах подружньої пари та ін.). Подружня психотерапія має в основному індивідуальний характер і зорієнтована лише на одну подружню пару та її проблеми, допомагає досягти гармонії у взаємостосунках та врегулюванні подружніх взаємин даної сім'ї.

3.2. Організація і зміст експериментального дослідження

Наше дипломне дослідження мало теоретико-експериментальний характер і проводилося у два етапи:

1) **теоретичний етап** (жовтень 2016 р.) – була визначена сфера і проблема дослідження; вивчалася психолого-педагогічна, методична література з даної теми; аналізувалася робота соціальних педагогів у галузі досліджень гендерних проблем сучасної сім'ї; формулювалася мета та завдання дослідження;

2) **експериментальний етап** (2016/17 навчальний рік) здійснювався за наступними етапами:

- діагностичний – за допомогою підібраної батареї методик визначався рівень задоволеності шлюбом серед сучасних молодих пар та виявлявся його взаємозв'язок із рівнем розподілу гендерних ролей та рольових очікувань і домагань подружжя. Було досліджено як гендерні стереотипи впливають на порушення рівноваги та гармонії у стосунках між чоловіком і дружиною.

- власне формуючий експеримент, в процесі якого розроблялася програма психологічного тренінгу для корекції існуючих розбіжностей у поглядах на розподіл гендерних ролей чоловіків і жінок у сучасній сім'ї;

- констатуючий – виявлялася ефективність запропонованого підходу через порівняння даних обстеження у експериментальній групі до і після виконання тренінгової програми;

- теоретико-узагальнюючий – основна увага спрямовувалася на теоретичний аналіз і узагальнення результатів експерименту, оформлення роботи та з'ясування подальших перспектив розробленої.

Експериментальне дослідження проводилося у гендерному клубі «Гармонія», що діє на базі Тернопільського міськрайонного центру зайнятості. Відповідно до мети роботи дослідницьку вибірку склали 20 осіб (10 молодих пар) віком від 19 до 30 років, які склали дві групи сімей:

1) сімейні пари групи абсолютно неблагополучних (1), неблагополучних (3) і скоріше неблагополучних сімей (2). Ці сім'ї ми будемо називати *сім'ями незадоволеними шлюбом* (6 сімейних пар) – вони склали експериментальну групу.

2) сімейні пари, які становлять групу абсолютно благополучних (1), благополучних сімей (2) і скоріше благополучних (1). Ці сім'ї ми будемо називати *сім'ями задоволеними шлюбом* (4 сімейні пари) – контрольна група.

Респондентам було запропоновано наступні методики:

1. *Тест - опитувальник "Задоволеність шлюбом" В.Століна, Т.Романова і Г.Бутенка (Додаток А)*, який призначений для експрес - діагностики ступеня задоволеності – незадоволеності шлюбом обох членів подружжя. Опитувальник являє собою одномірну шкалу, яка складається із 24 тверджень, які відносяться до наступних сфер: сприйняття себе і партнера, поглядів, оцінок, установок.

2. Для дослідження впливу гендерних стереотипів на виникнення рольових конфліктів у молодій сім'ї ми використали опитувальник *"Розподіл ролей у сім'ї" Ю.Е.Альшиної, Л.Я.Гозмана, Е.М.Дубовської (Додаток Б)*, який призначений для вивчення установок особистості стосовно розподілу сімейних гендерних ролей між чоловіком та жінкою.

Він складається з 21 твердження, які дають змогу виявити установки молодих людей стосовно розподілу ролей в семи сферах сімейного життя: 1) виховання дітей; 2) матеріальне забезпечення сім'ї; 3) підтримка емоційного клімату в сім'ї; 4) організація розваг; 5) виконання ролі "господаря" / "господині"; 6) відповідальність за задоволення інтимними стосунками; 7) організація сімейної субкультури.

3. **Опитувальник "Рольові очікування й домагання у шлюбі"** (О.Волкова, Г.Трапезникова) (Додаток Г) за допомогою якого визначають уявлення подружжя про значущість у сімейному житті сексуальних стосунків, особистісної згуртованості чоловіка і дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з подружжя, господарсько - побутової сфери, моральної й емоційної підтримки тощо.

На початку нашого дослідження ми використали метод опитування та бесіди. Метод опитування дозволив виявити соціально - економічні й демографічні характеристики подружньої пари: житлові умови, сімейний бюджет, стаж шлюбу, вік подружжя й різницю у віці, рід занять, кількість і вік дітей. Метод бесіди був використаний для вивчення мікрооточення сім'ї. Цей фактор також має значення для стабілізації шлюбу й сім'ї в цілому. Усі ці дані були потрібні для того, щоб визначити на якій стадії шлюбу перебуває пара, тому що для кожної стадії характерні типові проблеми, структура відносин, уклад і спосіб життя сім'ї тощо. Характеристики подружніх пар, які взяли участь у експерименті подані у таблиці 3.1.

На діагностичному етапі нашого експериментального дослідження спочатку усім парам було запропоновано **тест В.В.Століна, Т.Л.Романова та Г.П.Бутенко для визначення рівня задоволеності шлюбом**. Даний тест призначений для експрес-діагностики ступеня задоволеності шлюбом, а також ступеня узгодженості-неузгодженості конкретної подружньої пари.

Таблиця 3.1

**Характеристика подружніх пар, що брали участь у експерименті.
(Тернопіль, 2017)**

№ п.п.	Кодове ім'я	Вік	Стать	Стаж подружнього життя	Діти
1	А.Б	23	жіноча	2	1
	О.Б	25	чоловіча	2	1
2	О. Л - ка	21	жіноча	5	2
	І. Л - кий	22	чоловіча	5	2
3	Н. Т - о	25	жіноча	0,5	
	Ф. Т - о	24	чоловіча	0,5	
4	І. Я - ка	21	жіноча	1	
	М.Я - кий	27	чоловіча	1	
5	Ю.Макс	18	жіноча	1	1
	К. Макс	22	чоловіча	1	1
6	С. Лаг	20	жіноча		
	Ю. Лаг	21	чоловіча	2	
7	Л.Т - ко	22	жіноча	1,5	
	Ю.Т - ко	22	чоловіча	1,5	
8	Г. В - с	24	жіноча	2	1
	В.В - с	26	чоловіча	2	1
9	І.К	21	жіноча	1	1
	Р.К	23	чоловіча	1	1
10	О.Г - й	20	жіноча	1	
	А.Г - й	19	чоловіча	1	

Опитувальник є одновимірною шкалою, що складається з 24 тверджень, які належать до різних сфер: сприйняття себе і партнера, думки, оцінки, установки тощо. Кожному твердженню з опитувальника відповідають три варіанти відповіді. Якщо обраний варіант відповіді

досліджуваного збігається з наведеним у ключі, йому нараховується 2 бали, якщо досліджуваний обрав проміжний варіант, то він отримує 1 бал, якщо відповідь не збігається з наведеною в ключі – 0 балів. Після цього підраховується сумарний бал.

Високі бали свідчать про високу задоволеність шлюбом, при цьому за розподілом балів розрізняють такі сім'ї : 0 – 16 – балів – абсолютно неблагополучні; 17 – 22 бали – неблагополучні; 23 – 26 бали – скоріше неблагополучні; 27 – 28 балів – перехідні; 29 – 32 бали – скоріше благополучні; – 33 – 38 балів – благополучні; – 39 – 48 балів – абсолютно благополучні. Кількісні результати діагностики представлені в таблиці 3.2

Як свідчать дані таблиці 3.2 із 10 сімейних пар найбільший відсоток (19,2%) становлять неблагополучні сім'ї, тоді як благополучні сім'ї становлять 16,8%. Кількість абсолютно неблагополучних сімей (12%) майже не відрізняється від кількості абсолютно благополучних сімей (12,8%). Скоріше неблагополучні сім'ї становлять 14,4%, а скоріше благополучні – 12,8%. Найменший відсоток сімейних пар виявили перехідну задоволеність шлюбом (9,6%).

В даному випадку ми використовуємо терміни «благополучні» та «неблагополучні» сім'ї, що ніяк не пов'язані з правовим контекстом терміну «благополучна/неблагополучна сім'я», тому що наразі в правовому полі вживаються інші терміни (а саме: сім'я, що опинилась в складних життєвих обставинах тощо), причому ситуативно даний термін не пов'язаний з нашим дослідженням. Детальні характеристики таких сімей були нами обґрунтовані у розділі II.

Благополучна сім'я характеризується позитивним впливом на формування особистості дітей в сім'ї, емоційним комфортом в сім'ї, в такій сім'ї існують взаєморозуміння, високий рівень координації.

Таблиця 3.2

**Задоволеність шлюбом у молодій сім'ї, 10 сімейних пар
(травень 2017, Тернопіль).**

№ п.п.	Кодове ім'я	Кількість балів	Типи сімей
1	А.Б	15	абсолютно неблагополучна сім'я
	О.Б		
2	Ю.Лаг	18	неблагополучна сім'я
	С.Лаг		
3	Г. В - с	19	неблагополучна сім'я
	В.В - с		
4	І. Я - ка	22	неблагополучна сім'я
	М.Я - кий		
5	І.К	25	скоріше неблагополучна сім'я
	Р.К		
6	О.Г - й	26	скоріше неблагополучна сім'я
	А.Г - й		
7	Л.Т - ко	32	скоріше благополучна сім'я
	Ю.Т - ко		
8	Ю.Макс	34	благополучна сім'я
	К. Макс		
9	Н. Т - о	37	благополучна сім'я
	Ф. Т - о		
10	О. Л - ка	44	абсолютно благополучна сім'я
	І. Л - кий		

В такій сім'ї існують взаєморозуміння, взаємна повага між усіма її членами, позитивна моральна атмосфера, спільність поглядів на більшість сфер духовного життя, врахування у сімейному житті інтересів кожного, душевних переживань, психологічна взаємна підтримка, трудова співдружність, задоволення почуття власної гідності, своєї значущості,

взаємна довіра, доброта чуйність, раціональні способи вирішення всіх сімейних проблем, розуміння завдань сімейного виховання та ін.

Абсолютно благополучною сім'єю з даної вибірки є сім'я з досить великим стажем подружнього життя, наявністю дітей та постійним, стабільним місцем роботи. До неблагополучних сімей належать сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості з тих чи інших обставин.

Неблагополучними сім'ями з даної вибірки є сім'ї, в яких один або два члени подружжя є безробітними, перебувають в повторному шлюбі. В результаті цього в таких сім'ях об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для існування подружньої пари. До таких сімей в першу чергу відносяться сім'ї, в яких батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають в конфлікт з морально-правовими нормами суспільства; зовні благополучні сім'ї, які допускають серйозні помилки у створенні емоційно-стабільної сім'ї, має місце насильство стосовно жінки, дитини в сім'ї.

Після здійснення діагностики, для максимальної ефективності подальшої роботи, нами було сформовано дві групи досліджуваних пар – експериментальну і контрольну.

Наступним етапом нашого стала діагностика сімейних пар групи абсолютно неблагополучних (1), неблагополучних (3) і скоріше неблагополучних сімей (2). Ці сім'ї ми будемо називати сім'ями **незадоволеними шлюбом**, їх кількість становить: $1+3+2=6$ (**експериментальна група**) та діагностика сімейних пар, які становлять групу абсолютно благополучних, благополучних сімей і скоріше благополучних. Ці сім'ї ми будемо називати **сім'ями задоволеними шлюбом (4) (контрольна група)**. Для дослідження впливу гендерних стереотипів на виникнення гендерних рольових конфліктів у молодій сім'ї ми використали опитувальник "*Розподіл ролей у сім'ї*" Ю.Е.Альошиної, Л.Я.Гозмана, Е.М.Дубовської.

Опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї» (РР) давав можливість визначити:

- 1) переважну орієнтацію на почуття обов'язку або на досягнення задоволення;
- 2) позитивне або нейтральне ставлення до дітей;
- 3) відношення до сімейних зв'язків як до цінності або навпаки;
- 4) орієнтація на переважно спільну (або роздільну) діяльність подружжя в різних сферах (відпочинок, друзі й т.д.);
- 5) позитивне або негативне ставлення до кохання;
- 6) орієнтація на традиційне або нетрадиційне ставлення до жінки;
- 7) уявлення про важливість матеріальних цінностей у житті людини.

Друга частина опитувальника містила інформацію про реальний розподіл ролей у родині в семи сферах. У цю частину були включені шкали, призначені для виявлення наступних характеристик сімейної взаємодії:

- 1) активність відстоювання своїх поглядів;
- 2) оцінка активності іншої людини у відстоюванні своїх поглядів;
- 3) рівень конфліктності сім'ї;
- 4) конструктивність подружніх сварок;
- 5) особливості примирення після конфлікту;
- 6) рівень спілкування між людьми;
- 7) терпимість до подружньої автономії;
- 8) оцінка терпимості до автономії партнера.

Було виділено 14 параметрів, що відрізняють традиційні сім'ї від егалітарних і в такий спосіб характеризують ступінь традиційності сім'ї: орієнтація на обов'язок, а не на задоволення (1); ставлення до дітей як головної сімейної цінності (2); уявлення про необхідність спільних дій в будь-якій ситуації (3); традиційне уявлення про роль жінки на роботі та вдома (4); уявлення про те, що функції виховання дітей (5) і підтримки емоційного клімату в сім'ї (6) є переважно жіночими, а матеріальне

забезпечення сім'ї (7) – чоловічий; можливість лише для чоловіка відстоювати свої погляди (8), а для дружини – підкорятися в ситуації розбіжності з ним (9); терпимість дружини до автономії чоловіка (10) і нетерпимість чоловіка до автономії дружини (11); традиційний розподіл ролей у сферах: виховання дітей (12), емоційний клімат (13), матеріальне забезпечення (14).

Параметри (1) – (7) характеризують установки подружжя, (8) – (14) відображають реальні відносини в сім'ї. По кожному з 14 параметрів кожен з подружжя міг отримати 1 або 0 балів залежно від того, свідчить його (її) відповідь «за» або «проти» традиційної позиції за цим параметром; бали подружжя підсумовувалися, і в результаті виходив загальний індекс статево - рольової диференціації для кожної сім'ї, що теоретично варіюється від 0 до 28.

Крім загального індексу, підраховувалися також 4 частки:

- 1) тільки за відповідями чоловіка;
- 2) тільки за відповідями дружини;
- 3) за відповідями обох членів подружжя на шкали блоку «установки»;
- 4) за відповідями обох членів подружжя на шкали блоку «реальні відносини».

Для того, щоб досліджувані почувалися максимально комфортно, опитування проводився на території їхнього місця проживання, в час, який підходив досліджуваним, щоб не викликати незручності при опрацюванні завдань. Опитуванню передувала настановна бесіда, в ході якої, крім інших, висвітлювалася тема конфіденційності. Після прочитання інструкції члени подружжя відправлялися в різні кімнати для самостійної роботи, щоб уникнути обміну враженнями. Час роботи досліджуваних з опитувальниками не було обмежено, вони мали можливість задавати додаткові запитання, якщо було щось незрозуміле.

По кожному з параметрів опитувальника кожен з подружжя міг отримати 1 або 0 балів залежно від того, свідчить його (її) відповідь «за»

або «проти» традиційної позиції за цим параметром; бали подружжя підсумовувалися, і в результаті виходив загальний індекс статево - рольової диференціації для кожної сім'ї, що теоретично варіюється від 0 до 28.

Після цього було вираховано ще 4 частки: 1) тільки по відповідях чоловіка; 2) тільки по відповідях дружини; 3) по відповідях обох членів подружжя на шкали блоку «установки»; 4) по відповідях обох членів подружжя на шкали блоку «реальні відносини» За результатами даного опитувальника ми отримали наступні показники, що представлені в таблиці 3.3.

Як виявилось у ході дослідження, стереотипні уявлення про розподіл ролей у сім'ї більш виражені в подружніх пар з неблагополучних сімей. У відповідності зі стереотипними уявленнями про розподіл ролей у сім'ї великий відсоток чоловіків з неблагополучних сімей вважають, що основну частину сімейних обов'язків повинна виконувати дружина (виховання дітей, виконання хатньої роботи, забезпечення сімейного мікроклімату), а чоловік має забезпечувати матеріальне благополуччя сім'ї, здійснювати контакти з соціальним середовищем. Незважаючи на те, що більшість жінок нарівні з чоловіками взяли на себе виконання функцій з матеріального забезпечення сім'ї, чоловіки не бажають розділяти зі своїми дружинами порівну функції, пов'язані з домашнім господарством, що і є одним із чинників виникнення конфліктів у сім'ї.

Порівнюючи дані таблиці приходимо до висновку, що переважна більшість чоловіків і жінок задоволених шлюбом, на відміну від чоловіків та жінок незадоволених шлюбом, мають бажання спільно розділити більшість сімейних ролей без поділу їх на "жіночі" і "чоловічі".

Наступним етапом нашого дослідження стало застосування опитувальника *“Рольові очікування й домагання у шлюбі” (О.Волкова, Г.Трапезникова) (РОД).*

Таблиця 3.3

Результати дослідження розподілу ролей між чоловіком і дружиною у благополучних і неблагополучних сім'ях

№ п.п.	Кодове ім'я	Загальний індекс РР	Індекс РР дружини/чоловіка	Шкала установок	Шкала реальних відносин
1	А.Б	14 балів	6	8	6
	О.Б		8		
2	Ю.Лаг	15 балів	7	10	6
	С.Лаг		8		
3	Г. В - с	12 балів	7	9	8
	В.В - с		5		
4	І. Я - ка	15 балів	7	8	7
	М.Я - кий		8		
5	І.К	17 балів	9	9	8
	Р.К		8		
6	О.Г - й	13 балів	6	9	5
	А.Г - й		7		
7	Л.Т - ко	15 балів	8	8	6
	Ю.Т - ко		7		
8	Ю.Макс	17 балів	9	8	6
	К. Макс		8		
9	Н. Т - о		7		
	Ф. Т - о	14 балів	7	7	7
10	О. Л - ка		8		
	І. Л - кий	18 балів	9	10	8

За допомогою методики РОД визначають уявлення подружжя:

– про значущість у сімейному житті сексуальних стосунків, особистісної згуртованості чоловіка і дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з подружжя, господарсько - побутової

сфери, моральної й емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнерів (ці показники, що відбивають основні функції сім'ї, утворюють шкалу сімейних цінностей - ШСЦ);

– про бажаний розподіл ролей між чоловіком і дружиною при виконанні сімейних функцій (ці показники утворюють шкалу ролевих очікувань і домагань – ШРОД).

Обробка й аналіз результатів передбачає аналіз індивідуальних показників шкали сімейних цінностей, ролевих очікувань і ролевих домагань чоловіка (дружини), що відбувається на основі підрахунку балів у протоколі консультаційного дослідження. У результаті консультант одержує такі дані: уявлення чоловіка (дружини) про ієрархію сімейних цінностей. Чим вищий бал за шкалою сімейних цінностей, тим більш значущою для чоловіка (дружини) є ця сфера життєдіяльності сім'ї.

Отримані результати, після застосування опитувальника “Рольові очікування й домагання у шлюбі”, можна розподілити наступним чином (таблиця 3.4).

Нумерація пар відповідає нумерації згідно дослідження про задоволеність шлюбом (див. таблицю 3.4).

В подружній парі спостерігається взаємозв'язок ступеня значущості для шлюбних партнерів різних сфер сімейних цінностей і сімейно-рольової взаємодії. Виявлений взаємозв'язок засвідчує загальну тенденцію до узгодженості ціннісної сфери і, як наслідок, сфери сімейно-рольової взаємодії. Тенденція до ціннісної узгодженості спостерігається, насамперед, між інтимносексуальною, емоційно-терапевтичною, господарсько-побутовою сферами і сферою соціальної активності подружжя.

Виявлено взаємозв'язок між узгодженістю сімейних цінностей в інтимносексуальній сфері, сфері соціальної активності і показниками задоволеності шлюбом як чоловіка, так і дружини. Отримані результати засвідчують, що інтимно-сексуальна сфера є однією з провідних сфер

гармонізації подружніх стосунків, і, водночас, найбільш конфліктогенною сферою. Вплив сфери соціальної активності на задоволеність шлюбом подружжя може пояснюватися активною соціальною (професійною) позицією сучасної людини.

Таблиця 3.4
Результати дослідження рольових очікувань та домагань у шлюбі

Сімейні цінності		Пара 1	Пара 2	Пара 3	Пара 4	Пара 5	Пара 6	Пара 7	Пара 8	Пара 9	Пара 10
Інтимно-сексуальна сфера	Ч	9	9	7	9	5	9	7	6	6	7
	Ж	1	3	2	3	7	7	5	6	7	6
Сфера особистісної ідентифікації	Ч	4	4	4	5	7	9	6	6	7	5
	Ж	2	3	8	7	8	8	7	7	5	6
Господарсько - побутова сфера	Ч	8	7	3	4	6	7	5	6	8	5
	Ж	4	3	3	2	4	7	6	6	5	5
Батьківсько - виховна сфера	Ч	4	8	6	7	7	7	6	8	8	7
	Ж	8	4	5	9	6	7	7	8	7	7
Сфера соціальної активності	Ч	3	7	6	5	4	6	8	7	7	6
	Ж	6	5	6	5	6	8	8	7	6	6
Емоційно – терапевтична сфера	Ч	5	3	8	6	6	6	7	7	7	8
	Ж	8	4	5	8	7	6	6	8	8	7
Сфера зовнішньої привабливості	Ч	7	7	6	8	4	3	5	5	7	5
	Ж	6	2	5	5	8	9	8	7	6	4

Виявлено взаємозв'язок між показниками узгодженості сімейних цінностей і рольовою адекватністю подружжя в різних сферах сімейних взаємин (за шкалами методики “Рольові очікування та домагання у шлюбі”). Таким чином, узгодженість ціннісної сфери подружжя передбачає не тільки досягнення когнітивної згоди, але й узгодженість рольової поведінки шлюбних партнерів.

Результати аналізу виявили вплив узгодженості сімейних цінностей в інтимно-сексуальній сфері і сфері соціальної активності на задоволеність

шлюбом обох шлюбних партнерів, а також вплив узгодженості сімейних цінностей в господарсько-побутовій сфері на задоволеність шлюбом чоловіка. Крім того, виявлено вплив значущості для дружини емоційно-терапевтичної сфери на задоволеність шлюбом подружжя, а також вплив значущості для чоловіка батьківсько-виховної сфери на задоволеність шлюбом дружини.

Опираючись на отримані дані можна констатувати, що пари під номером 1, 2, 3, 4 не співпадають по багатьох пунктах сімейних цінностей. А саме: в інтимно-сексуальній сфері, в господарсько-побутовій сфері, в батьківсько-виховній сфері, в сфері соціальної активності. Стосовно установки чоловіка (дружини) на особистісну ідентифікацію зі шлюбним партнером, то тут можна зазначити, що партнери з пар № 1 і 2 більше націлені на установку щодо особистої автономії. Спостерігається невідповідність в установках чоловіка (дружини) на значущість емоційно-психотерапевтичної функції шлюбу – тут вочевидь низькі показники значущості для чоловіка (дружини) взаємної моральної та емоційної підтримки членів сім'ї, орієнтації на шлюб як середовище, що не сприяє психологічному розрядженню і стабілізації.

Подружні пари під номерами 6 – 9 виявили стабільні результати, що відповідають сприятливому психологічному клімату у сім'ї, спостерігається відповідність, а в деяких випадках позитивна кореляція оцінок рольових очікувань і домагань у шлюбі, тобто, навіть, велика різниця у показниках чоловіка та дружини свідчить не про відмінності і негативні риси, а про взаємодоповнення їхніх очікувань та рольових функцій у сім'ї.

Пара під номером 10 показала найвищий результат подружньої сумісності, відповідно до отриманих даних.

Співставивши результати двоє етапів дослідження ми виявили, що низький рівень сумісності стосовно сімейних цінностей (пара 1, 2, 3, 4)

впливає на загальний психологічний клімат у сім'ї, що виявилось у низькому рівні задоволеності шлюбом (див. таблицю 3.2).

Подружні пари під номерами 6 – 9, виявили достатній/середній рівень задоволеності шлюбом (див. таблицю 3.2), що проявилось і в рольових очікуваннях та домаганнях – виявили стабільні результати, що відповідають сприятливій психологічній ситуації у сім'ї.

Подружня пара під номером 10 виявила взаємозв'язок між високим рівнем задоволеності шлюбом та високим рівнем подружньої сумісності відповідно до рольових очікувань та домагань у сім'ї.

Таким чином, після проведеного психодіагностичного дослідження можна констатувати, що подружня сумісність та стабільність сімейних пар визначається взаємодоповнюючими поглядами партнерів на сімейні цінності, рольові очікування та домагання, а також рівнем задоволеності у шлюбі.

На підставі виявленого взаємозв'язку між показниками значущості сфер сімейних цінностей, узгодженості сімейних цінностей, рольової адекватності та показниками сімейного благополуччя подружжя можемо стверджувати, що узгодженість цих складових сімейно-рольової взаємодії є показником загальної узгодженості функціонально-рольової структури сім'ї.

Тенденція до узгодженості в ціннісному і функціонально-рольовому плані може свідчити про особливу спрямованість на партнера, яка характерна для узгодженої пари і виявляється у прагненні відповідати очікуванням партнера. Спрямованість на партнера може виконувати роль позитивного сімейного мотиватора, який виявляється у прагненні керуватися в сімейно-рольовій взаємодії інтересами шлюбного партнера, членів сім'ї та потребами сім'ї як цілого.

Виникає припущення, що менша конфліктність у тих сім'ях, де існує гармонійне поєднання при розподілі ролей за різними параметрами що підтвердилось порівнянням вибірок респондентів благополучних сімей (4

подружніх пар) і неблагополучних сімей (6 подружніх пар). Вибірки порівнювалися за допомогою U - критерію Манна – Уїтні, який показує зону перехресних значень між двома вибірками за досліджуваною ознакою, що дозволяє встановити вірогідність розходжень між вибірками.

Отримані нами результати дослідження наведені в таблиці 3.5

Таблиця 3.5

Рівень відмінностей між чоловіками та жінками при розподілі ролей

Вибірки Сімейні ролі	Чоловіки задоволені шлюбом – жінки задоволені шлюбом	Чоловіки незадоволені шлюбом – жінки незадоволені шлюбом
Виховання дітей	- -	$p \leq 0,01$
Матеріальне забезпечення сім'ї	- -	- -
Підтримування емоційного клімату в сім'ї	$p \leq 0,05$	- -
Організація розваг	- -	$p \leq 0,01$
Виконання ролі «господаря»/ «господарки»	$p \leq 0,01$	$p \leq 0,01$
Відповідальність за задоволення інтимних відносин	$p \leq 0,05$	$p \leq 0,05$
Організація сімейної субкультури	- -	$p \leq 0,05$

Примітка. Знаком «←» позначено відсутність статистично значущих розходжень між показниками зазначених вибірок за досліджуваною ознакою.

За підсумками дослідження ми дійшли висновку, що між вибірками респондентів задоволених шлюбом менше розходжень, ніж між вибірками респондентів незадоволених шлюбом, тобто гармонійне поєднання при розподілі ролей у благополучних сім'ях вище, ніж у неблагополучних.

Отож, досліджуючи вплив гендерно-рольових стереотипів на благополуччя в сім'ї, ми дійшли висновку, що важливу роль у благополуччі сім'ї відіграє зміст поняття сімейного лідерства, пов'язаного із здійсненням керуючих функцій: спільним керівництвом сімейними справами, прийняттям відповідальних рішень, регулюванням внутрішньо сімейних відносин, вибором методів виховання дітей, розподіленням бюджету сім'ї і т. д.

3.3. Завдання, зміст, умови та результати реалізації програми тренінгових занять

Метою запропонованого тренінгу (Додаток Г) є гармонізація сімейних взаємовідносин у експериментальній групі досліджуваних сімей; підвищення рівня задоволеності шлюбом; зрівноваженість рольових очікувань і домагань у шлюбі, а тако досягнення подружніми парами більшої взаємоузгоденості при розподілі гендерних ролей при виконанні домашніх обов'язків. На цьому етапі тренер допомагає сім'ї набути досвіду, що стане моделлю оптимального сімейного функціонування. Це досягається руйнуванням неконструктивних шаблонів спілкування, встановленням ефективного зворотнього зв'язку, показу можливих перспектив розвитку сімейних стосунків, конструюванням нових моделей стосунків членів сім'ї

На початку роботи кожної групи проводиться вступна бесіда з учасниками, в якій висвітлюються мета, завдання, принципи функціонування групи (звертатись один до одного на «Ти» і по - імені, щоб забезпечити спілкування у системі «людина – людина»; бути відповідальним за свої вчинки та дії; все, що відбувається, здійснюється «тут і тепер»; все, що робиться у групі, повинно відбуватися добровільно, конфіденційно; треба приймати себе та інших такими, які вони є).

Найважливішими принципами керівника групи є відповідальність, компетентність, конфіденційність. Тривалість тренінгу 40 годин, тобто 10 занять по 4 години кожне. Тренінг передбачає три взаємопов'язаних частини: I – підготовча (4 - 8 год.); II – основна (28 - 32 год.); III – завершальна (4 год.), яка є найбільш інформативно, а тренер враховує наступні положення.

По-перше, слід запропонувати присутнім поділитися позитивними і негативними враженнями від психокорекційної роботи. Це дозволяє дізнатись про те, які моменти були найбільш успішними, а які – найменш або навіть були пов'язані для членів сім'ї з розчаруваннями. При цьому є бажаним, щоб їх розповідь про свої враження була деталізована і дозволяла побачити реакції інших.

По-друге, варто спробувати оцінити зміни, що відбулися з кожним учасником психокорекції, і як це вплинуло на взаємини всіх членів сім'ї.

По-третє, на заключному етапі сімейної психокорекції слід визначити, наскільки ефективно сім'я тепер справляється з своїми проблемами. І наприкінці, варто дати зрозуміти членам сім'ї, що вони мають можливість в майбутньому знову звернутися до психолога для того, щоб обговорити будь-які питання, що можуть виникнути в них після завершення психокорекційної роботи.

Перед кожним заняттям обов'язково чітко формулюється інструкція для учасників.

Кожне тренінгове заняття складається із 4 елементів: 1. Рефлексія попереднього досвіду, аналіз домашніх завдань із самопізнання та саморозвитку, формулювання близьких цілей. 2. Подальший поступ у предметі вивчення, який передбачає пошук і привласнення засобів досягнення поставленої цілі. 3. Підвищення групової згуртованості, яка передбачає саморозкриття учасників, довірливе спілкування, відчуття захищеності кожного всередині даної групи. 4. Підведення підсумків. Рефлексія роботи в групі.

На початку роботи кожної групи проводиться вступна бесіда з учасниками, в якій висвітлюються мета, завдання, принципи функціонування групи (звертатись один до одного на «Ти» і по-імені, щоб забезпечити спілкування у системі “людина-людина”; бути відповідальним за свої вчинки та дії; все, що відбувається, здійснюється “тут і тепер”; все, що робиться у групі, повинно відбуватися добровільно, конфіденційно; треба приймати себе та інших такими, які вони є).

Вивчення зміни поглядів членів експериментальної групи досліджуваних на розподіл ролей у сім'ї та гендерно-рольових очікувань подружжя

Зазначена група нараховує 12 осіб (6 подружніх пар). Вони також діагностувалися за вищезазначеними методиками, але двічі, до тренінгу (табл.3.3 та 3.4) і після нього, отримані результати яких подані у таблиці 3.6, 3.7 та 3.8).

Таблиця 3.6

Результати дослідження сімейних пар експериментальної групи (за методикою "Задоволеність шлюбом" В.Століна, Т.Романова і Г.Бутенка) після проходження ними тренінгу

№ п.п.	Кодове ім'я	Кількість балів	Типи сімей
1	А.Б	16	абсолютно неблагополучна сім'я
	О.Б		
2	Ю.Лаг	29	скоріше благополучна сім'я
	С.Лаг		
3	Г. В - с	31	скоріше благополучна сім'я
	В.В - с		
4	І. Я - ка	27	неблагополучна сім'я
	М.Я - кий		
5	І.К	30	скоріше благополучна сім'я
	Р.К		
6	О.Г - й	37	благополучна сім'я
	А.Г - й		

Таблиця 3.7

Результати дослідження сімейних пар експериментальної групи ("Рольові очікування й домагання у шлюбі" О.Волкова, Г.Трапезникова) після проходження ними тренінгу

Сімейні цінності		Пара 1	Пара 2	Пара 3	Пара 4	Пара 5	Пара 6
Інтимно - сексуальна сфера	Ч	7	7	6	8	7	9
	Ж	1	5	4	3	4	7
Сфера особистісної ідентифікації	Ч	3	3	5	8	7	9
	Ж	2	3	5	4	9	8
Господарсько - побутова сфера	Ч	6	6	3	6	7	7
	Ж	5	5	3	2	4	7
Батьківсько - виховна сфера	Ч	4	6	6	7	7	7
	Ж	8	5	5	9	6	7
Сфера соціальної активності	Ч	3	7	6	5	4	6
	Ж	6	5	6	7	6	8
Емоційно - терапевтична сфера	Ч	5	3	6	4	6	6
	Ж	8	4	5	8	7	6
Сфера зовнішньої привабливості	Ч	7	7	6	3	4	3
	Ж	6	4	5	5	6	9

Таблиця 3.8

**Результати дослідження сімейних пар експериментальної групи
("Розподіл ролей у сім'ї" Ю.Е.Альшиної, Л.Я.Гозмана,
Е.М.Дубовської) після проходження ними тренінгу**

№ п.п.	Кодове ім'я	Загальний індекс РР	Індекс РР дружини/чоловіка	Шкала установок	Шкала реальних відносин
1	А.Б	14 балів	6	8	6
	О.Б		8		
2	Ю.Лаг	17 балів	8	8	7
	С.Лаг		8		
3	Г. В - с	16 балів	8	9	8
	В.В - с		7		
4	І. Я - ка	14 балів	6	9	7
	М.Я - кий		5		
5	І.К	18 балів	9	9	8
	Р.К		5		
6	О.Г - й	14 балів	6	9	5
	А.Г - й		7		

Отож, як бачимо із вищенаведених даних, в цілому результати тренінгових занять дали доволі позитивний результат. Так, 2 із 6 сімейних пар покращили свій статус із неблагополучної на скоріше благополучну, 1 – із скоріше неблагополучної на скоріше благополучну і 1 - із скоріше неблагополучної тепер вража себе цілком благополучною ажаль, не вдалося досягти відчутних результатів у пари № 4, яка не змінила свій статус неблагополучної, а пара № 1 взагалі відмовилася брати участь у тренінгу. Ті ж пари, у яких спостерігалися позитивні тенденції змін відмітили, що після проходження програми тренінгових занять, вони стали краще розуміти один одного, усвідомили, що стереотипні уявлення про традиційних розподіл ролей у вже не діє сучасних умовах, так як

соціально-економічна роль жінки (вона більше часу поводить на роботі, будує власну кар'єру та веде активний стиль життя). Вона вже не хоче виконувати роль лише домогосподарки і виховательки, а й намагається стати самодостатньою та самореалізованою особистістю і хоче, щоб частину обов'язків по веденню домашнього господарства брав на себе чоловік. Також жінка не хоче миритися із тим, що провідна роль у інтимно-сексуальній сфері належить чоловікові. Хоча під час занять нам стало зрозуміло, що для повної зміни стереотипних уявлень про місце чоловіка і жінки у сімейній ієрархії ще далеко, все ж вдалося зробити дещо, щоб їх гармонізувати.

Висновки до третього розділу

1. В сучасних умовах складної кризи усіх соціальних інститутів, фахівці приділяють особливу увагу удосконаленню та впровадженню інноваційних технологій соціальної роботи з окремими категоріями сімей, поглибленню напрямів роботи щодо роз'яснення причин виникнення конфліктів у сім'ях, навчанню елементарним технологіям нівелювання або уникнення конфліктів, основам сімейної психології тощо.

2. Дипломне дослідження мало теоретико-експериментальний характер і проводилося у два етапи: теоретичний та експериментальний етап який своєю чергою складався із діагностичного, формуючого, констатуючого та теоретико – узагальнюючого.

3. На діагностичному етапі нашого експериментального дослідження спочатку усім парам було запропоновано тест В.В.Століна, Т.Л.Романова та Г.П.Бутенко для визначення рівня задоволеності шлюбом. У результаті його застосування, відповідно до мети роботи, із дослідницької вибірки – 20 осіб (10 молодих пар) віком від 19 до 30 років було сформовано дві групи: експериментальну – сім'ї задоволеними шлюбом (4 сімейні пари) та контрольну – сім'ї незадоволені шлюбом (6 сімейних пар).

4. На другому етапі дослідження респондентам було запропоновано наступні методики: опитувальник "Розподіл ролей у сім'ї" Ю.Е.Альшиної, Л.Я.Гозмана, Е.М.Дубовської, який призначений для вивчення установок особистості стосовно розподілу сімейних гендерних ролей між чоловіком та жінкою та опитувальник "Рольові очікування й домагання у шлюбі" (О.Волкова, Г.Трапезникова). Як виявилось у ході дослідження, стереотипні уявлення про розподіл ролей у сім'ї більш виражені в подружніх пар з неблагополучних сімей, у який великий відсоток чоловіків вважають, що основну частину сімейних обов'язків повинна виконувати дружина (виховання дітей, виконання хатньої роботи, забезпечення сімейного мікроклімату), а чоловік має забезпечувати матеріальне благополуччя сім'ї, здійснювати контакти з соціальним середовищем. Незважаючи на те, що більшість жінок нарівні з чоловіками взяли на себе виконання функцій з матеріального забезпечення сім'ї, чоловіки не бажають розділяти зі своїми дружинами порівну функції, пов'язані з домашнім господарством, що і є одним із чинників виникнення конфліктів у сім'ї. Для таких пар також є характерною невідповідність в установках чоловіка (дружини) на значущість емоційно-психотерапевтичної функції шлюбу – тут вочевидь низькі показники значущості для чоловіка (дружини) взаємної моральної та емоційної підтримки членів сім'ї, орієнтації на шлюб як середовище, що не сприяє психологічному розрядженню і стабілізації.

5. В цілому за підсумками дослідження ми дійшли висновку, що між вибірками респондентів задоволених шлюбом менше розходжень, ніж між вибірками респондентів незадоволених шлюбом, тобто гармонійне поєднання при розподілі ролей у благополучних сім'ях вище, ніж у неблагополучних.

6. У процесі соціально-психологічного аналізу виявлено, що після введення тренінгових умов спостерігаються наступні зміни: так, 2 із 6 сімейних пар покращили свій статус із неблагополучної на скоріше

благополучну, 1 – із скоріше неблагополучної на скоріше благополучну і 1 - із скоріше неблагополучної тепер вважає себе цілком благополучною, а також у них спостерігаються позитивні тенденції змін: покращилося взаєморозуміння та усвідомлення того, що стереотипні уявлення про традиційний розподіл ролей у сім'ї тощо.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

1. Сім'я є складним соціокультурним явищем. Вона представляє собою практично всі аспекти людської життєдіяльності і виходить на всі рівні соціальної практики: від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. На сучасному етапі в житті українського суспільства сім'я і сімейний добробут серед переліку цінностей людини виходить на чільне місце.

2. Соціальна перебудова сучасного українського суспільства пов'язана із суперечливими процесами у духовній сфері, невід'ємна від трансформаційних змін існуючих ціннісних систем та зачіпає усі сфери життєдіяльності соціуму. Особливим чином ці зміни впливають на стан шлюбних взаємовідносин і сім'ї, на взаємини між подружжям, батьками і дітьми, а відтак з новою силою окреслюють суперечливе становище статей у приватній та публічній сферах. Все це змушує науковців звертати свою увагу на дослідження статево-рольових аспектів сімейної поведінки людини, вивчати механізми соціалізації і стереотипізації, а також аналізувати особливості сучасного гендерного сприйняття подружжям один одного.

3. Сучасне суспільство масового споживання дозволяє кожному індивіду вижити без створення сім'ї як обов'язкової опори і підтримки. Це наштовхує багатьох дослідників на думку про те, що в майбутньому постіндустріальному суспільстві зникне необхідність в сім'ї як соціальному інституті. Однак, на наш погляд, це не так. Сім'я була і залишається засобом вирішення універсальних проблем людського соціуму – проблеми відтворення нових поколінь і змісту непрацевдатних. Вона необхідна як суспільству, так і окремому індивіду.

4. З одного боку, зміцнення неформального початку сімейно - шлюбних відносин, а також універсалізація гендерних ролей призводить до нестійкості шлюбів, до зниження рівня шлюбності і народжуваності. Основним «цеглинкою» такого суспільства стає не сім'я, а індивід,

особистість. З іншого боку, відхід від жорсткої громадської регламентації сімейного життя людей дає можливість створювати нові, рухливі, що влаштовують представників обох статей тендерні кордону, розширити варіативність гендерних конструктів.

5. Вихід з кризи і подальша еволюція сім'ї можливі на шляху подолання традиційної гендерної асиметрії в суспільстві та сім'ї. Мова йде не про насильницьке повернення представників обох статей до виконання звичних соціальних ролей, а про надання їм можливості найбільш повно розкрити свої задатки і здібності, при цьому всіляко підтримуючи та пропагуючи сімейний спосіб життя.

6. Політика досягнення гендерної рівності зовсім не суперечить політиці зміцнення сім'ї – вона будується на нових підставах. Виховання дітей перестає бути основним обов'язком і відповідальністю тільки матері, держава сприяє розвитку законодавчої бази та соціальних практик, що враховують сімейні обов'язки обох працюючих батьків. Подібні заходи будуть сприяти зміцненню сім'ї, егалітаризації відносин між її членами, нададуть можливість представникам обох статей реалізувати себе як у професійному, так і в сімейному сферах. Мова йде не про стирання відмінностей між чоловіками і жінками, а про усунення ієрархії цих відмінностей, що припускає нерівність соціального статусу і можливостей.

7. Сім'я, з одного боку, виступає як провідник гендерних стереотипів у ході соціалізації нових поколінь. З іншого боку – саме сімейна соціалізація може і повинна стати основою для звільнення від застарілих гендерних стереотипів, що обмежують розвиток, самоактуалізацію і самореалізацію людини як особистості і призводять до внутрішньо та міжособистісних конфліктів, а також перешкоджають поступальному розвитку суспільства. Соціалізація буде успішною, а індивід – більш соціально адаптованими, якщо враховувати не тільки стереотипні вимоги до чоловіків і жінок, але й індивідуально – психологічні особливості, здібності і схильності особистості.

8. Сьогодні криза інституту традиційної сім'ї – лише симптом, прояв іншого, більш глибокої кризи – сучасної культури, людини. Родове поняття сім'ї втратило свою монополію над особистістю, яка в гонитві за свободою творчості та самореалізації найчастіше виявляється в «екзистенціальному вакуумі» (В. Франкл), переживає глибинне відчуття втрати сенсу, яке пов'язане з відчуттям порожнечі. Нам видається, що свідоме, розумне продовження традицій, а не сліпе слідування їм, і є можливе вирішення проблеми. У сфері сім'ї це означає, що новий поділ гендерних ролей має базуватися на інтелекті і раціональних підставах, а не на ірраціональній природі статі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августинавиюте А. Исследования и совместимость в семье // Семья и личность (психолого-педагогические и медико-психологические проблемы). – М., 1981. – С. 76 – 77.
2. Алешина Ю.Е., Борисов И.Ю. Полоролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов // Вестн. Моск. ун - та. Серия 14, Психология. – 1989. – №2. – С. 12 – 22.
3. Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубровская Е.М. Социально - психологические методы исследования супружеских отношений. Спецпрактикум по социальной психологии. Изд - во МГУ, 1987. – 120 с.
4. Амельков А., Пипченкова Э. Проблема половых различий в нравственных представлениях студентов // Женщина. Образование. Демократия. – М., 1999. – С. 168–170.
5. Андреева Т. В. Семейная психология. Учебное пособие. СПб.: Речь, 2005. – 244 с.
6. Андрианова О.В. Проблемы формирования социально-правовой компетентности молодежи: образовательные программы для школьников // Культура, власть, идентичность: Новые подходы в социальных науках / Под ред. д. с. н. Е.Р. Ярской-Смирновой. – Саратов: Волжский сад, 1999. – С. 305–308.
7. Антология гендерной теории. – Минск: Пропилеи, 2000. – 384 с.
8. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: МГУ, 1996. – 304 с.
9. Аронсон Э. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб.: Еврознак, 2002. – 560 с.
10. Білюк О.В. Жіноча освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 2: Педагогічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. – С. 98–101.
11. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій / МАУП. – К., 2001. – 96 с.

12. Булатова Л.О. Гендерна освіта в вузі: В 2-х ч. - Ч. II: Гендерна педагогіка: Навчально-методичний посібник для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Суми: СумДПУ, 2001. – 68 с.
13. Бут Л.О., Луценко О.А. Гендерна освіта у вузі: В 2-х ч. – Ч. 1: Спецкурси: Навчально-методичний посібник для викладачів соціально-гуманітарних дисциплін та студентів вищих навчальних закладів. – Суми: СумДПУ, 2001. -106 с.
14. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2000. – №2. – С. 15 – 25.
15. Виткин Дж. Женщина и стресс. Мужчина и стресс. – СПб.: Питер Пресс, 1995. – 350 с.
16. Волкова А. Н., Трапезникова Г. М. Методические приемы диагностики супружеских отношений // Вопр. психологии. – 1985. – № 5. – С. 110 – 116.
17. Воспитание детей и психоанализ: Сб. / Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К: Ваклер, 2000. – 304 с.
18. Гасюк М. Вплив гендерної соціалізації на розвиток подружніх взаємин // Психологія і суспільство. – 2002. – № 1. – С. 75 – 83.
19. Гендерні студії: освітні перспективи (навч.-метод. матеріали). – К.: Фоліант, 2003. – 80 с.
20. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. – К.: Основи, 1999.– Ранній розвиток дитини. Теорії розвитку дитини. – С. 41–54.
21. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія: Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2004. – 308 с.
22. Голованова Т.П. Гендерне виховання студентів як соціально-психологічна та педагогічна проблема // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Педагогічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. – С 27–33.

23. Грабська І.А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – №9–10. – С. 20–22.
24. Грицяк Н.В. Гендерний паритет сучасності // Завуч. – 2000. – № 32. – С. 2.
25. Гуд У. Развитие теории семьи // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – М.: Прогресс., 2000. – 168 с.
26. Гуменюк О. Психологія Я-концепції. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
27. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова: Монографія. – К.: ІЗМН, 2003. – 386 с.
28. Дружинин В.Н. Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 160 с.
29. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Україна, Київ, 3–4 грудня 1999 р.). – К., 1999. – 282 с.
30. Завгородня О. Фемінне та маскулінне у психології художньо обдарованої особистості: постановка проблеми // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 33–44.
31. Запобігання домашньому насильству і торгівлі жінками. – К.: Україна, 2001. – 256 с.
32. Іванов В., Озель В. Укладання шлюбу за українським звичаєвим правом: Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.phpida=500>
33. Іванов В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атака, 2003. – С. 172.
34. Кісарчук З.Г., Єрмусевич О.І. Психологічна допомога сім'ї. Книга 1. Навчальний посібник (у 3 книгах). – К.: Главник, 2006. – 128 с. – (серія «Психол. інструментарій»).
35. Ковалев С.В. Психология семейных отношений. – М.: Педагогика, 1987. – 160 с.
36. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти // Еволюція правового становища жінок історія і сучасність / Упорядники

О.М. Руднева, О.Р. Дашковська; наук. ред. А.П. Гетьман. – Харків: Право, 2000. – С. 148–156.

37. Коннер Р.Ф., Зырянова Ю.И., Каленский М.И. Стратегический подход к семейной психотерапии. Новокузнецк, 1998. – 62 с.

38. Кравець В. П. Психологія сімейного життя: (навчальний посібник для педвузів із спец. “практична психологія”) / М - во о. У. – Тернопіль, 1995. – С. 105 – 121.

39. Кутова Н. Освіта і гендерна соціалізація: теоретико-методичний підхід. Програма спецкурсу. – К., 2001. – 13 с.

40. Лавриненко Н. Про нові методологічні підходи до дослідження інституту гендеру // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №2. – С. 103–115.

41. Левицкий В.Н. Психология семейных отношений. Рекомендации и тесты. – К., 1991. – 67 с.

42. Левкович В. П., Зуськова О. Е. Социально - психологический подход к изучению супружеских конфликтов // Психол. журн. – 1985. – Т. 6. – № 3. – С. 127 – 137.

43. Моршакова О. Категорія “гендеру”: культурологічний зріз / Соціально-психологічні та правові засади гендерної політики // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – 2005. – С. 40–41.

44. Обозов Н. Н., Обозова А. Н. Диагностика супружеских затруднений // Психол. журн. – 1982. – № 3. – С. 147 – 151.

45. Обозов Н. Н., Обозова А. Н. Факторы устойчивости брака. – В сб.: Семья и личность. Тезисы докладов Всесоюзной конференции в г. Гродно 28 – 30 сентября 1981 г. М., 1981, с. 44 – 49.

46. Основи теорії гендеру: Навч. посібник. – К.: К.І.С., 2004. – 536 с.

47. Павличко С. Фемінізм. – К.: Основи, 2002. – 322 с.

48. Про становище сімей в Україні. – К.: Студцентр, 1999. – Розділ 5. Виховна сила української родини і соціалізація дітей в нових умовах. – С. 69–76.

49. Проблема гендерної нерівності в педагогічній освіті (Аналітична інформація за результатами “фокус-групового” соціально-психологічного дослідження). - К: Фоліант, 2003. – 59 с.
50. Психологічна допомога сім'ї: Посіб. / За ред. З. Г. Кісарчук. – К.: Вид - во Ін - ту соціології НАН України, 1998. – С. 15 – 20.
51. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: НАУМ, 2001. – 208 с.
52. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3 - те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
53. Райгородский Д.Я. Психология семьи. – Самара: Издательский дом Бахрам, 2002. – 268 с.
54. Ревасевич І. Кроскультурні дослідження гендерної проблематики / Соціально-психологічні та правові засади гендерної політики // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – 2005. – С. 16–18.
55. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту: Пер. с англ. - М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 186 с.
56. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. – М.: Мысль, 1974. – 340 с.
57. Семиченко В. А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посіб. / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – К.: Веселка, 1998. – 214 с.
58. Семья в психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Педагогика, 1989. – С.85-202.
59. Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справоч. / В. И. Зацепин, Л. Н. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 86 с.
60. Сорокин П. Социокультурная динамика. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.
61. Соціально-психологічні та правові засади гендерної політики: Матеріали до Всеукр. н.-пр. конф., 1–2 грудня 2005 р., м. Тернопіль // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – 2005. – 66 с.

62. Сысенко В.А. Устойчивость брака: проблемы, факторы и условия. – М., 1987. – 210 с.
63. Ткачова В.А. Інститут сім'ї у ретроспективі та сучасності: Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_64/Multiversum_64.htm
64. Торохтий В. С. Общая характеристика методики оценки психологического здоровья семьи // Вестн. психосоц. и коррекц. - реабилитацион. работы. – 1996. – № 4. – С. 20 –30.
65. Торохтий В. С. Общая характеристика методики оценки психологического здоровья семьи // Вестн. психосоц. и коррекц. - реабилитацион. работы. – 1997. – № 9. – С. 28 – 41.
66. Торохтий В. С. Общая характеристика методики оценки психологического здоровья семьи // Вестн. психосоц. и коррекц. - реабилитацион. работы. – 1998. – № 3. – С. 30 – 49.
67. Трапезникова Т.М. Определение согласованности семейных ценностей и ролевых установок в супружеской паре // Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / Под общ. ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – С. 486 – 497.
68. Трапезникова Т.М. Психологические аспекты семейных отношений // Вестник СПб. ун - та. Философия. Политология. Социология. Психология. Право. – 1992. – Вып.2 (№13). – С. 106 – 111.
69. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюр., К.: Веселка, 1998. – 214 с.
70. Федотова Н. Ф. Некоторые вопросы межличностного познания в семье. – В кн.: Психология межличностного познания / Под ред. А. А. Бодалева. М., 1981. – 222 с.
71. Фурман А. Гендерна проблематика у вітакультурному контексті, або спроба аналізу першопричин гендерної нерівності / Соціально-психологічні та правові засади гендерної політики // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – 2005. – С. 7–9.
72. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

73. Фурман А.В., Надвинична Т.Л. Основи гендерної рівності // Гендерний розвиток у суспільстві (Конспекти лекцій). – К.: ПЦ “Фоліант”, 2004. – С. 7–46.

74. Фурман А.В., Надвинична Т.Л. Основи гендерної рівності // Хрестоматія навчальних програм з проблем гендерного розвитку. – К.: ПЦ “Фоліант”, 2004. – С. 171–182; Фурман А., Надвинична Т. Авторська програма курсу “Основи гендерної рівності” // Психологія і суспільство. – 2004. – №3. – С. 120–125, а також див. додаток Б цього посібника.

75. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М.: Наука, 1979. – 217 с.

76. Хлопоніна Н.Є. Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування //Актуальні проблеми психології. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред.Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – К.: Міленіум, 2003. – Вип.2. – 228 с. – С.132 – 137.

77. Хлопоніна Н.Є. Особливості статево-рольової диференціації в сучасній сім’ї //Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – №16 (111). – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – С.228 – 234.

78. Хлопоніна Н.Є. Функционально-ролевое распределение в современной семье: тенденции традиционности и эгалитарности //Теоретичні і прикладні проблеми психології та педагогіки: Зб. наукових праць. – Луганськ: Видавництво СНУ ім. В., 2005. – №3 (11) 2005. – С.209 – 215.

79. Чуйко Л. Українські сім’ї та їх дітність // Гендерний аналіз українського суспільства. – К.: ПРОООН, 1999. – С. 247–270.

80. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: ЭКСМО - Пресс, 2000. – 512 с.

81. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В. Психология и психотерапия семьи.